

नेपालमा गर्भपतन बहस : नागरिक समाजको भूमिका र अधिकारवादी दृष्टिकोण

दुर्गा कार्की

पृष्ठभूमि

संसारभरि नै महिला अधिकारका आन्दोलनमा सबैभन्दा विवादित र संघर्षपूर्ण लडाइँ सम्भवतः गर्भपतनको नै हुनुपर्छ । नेपालको हकमा वि.सं. २०५८ मा गर्भपतनले कानूनी मान्यता पाउनुअघि यसलाई धार्मिक दृष्टिमा पाप, सामाजिक दृष्टिमा अनैतिक र कानूनी दृष्टिमा अपराध मानिन्थ्यो (आचार्य २०५० : २४) । यसको वैधानिकताको पक्षमा गैरसरकारी स्तरबाट फाइफुड्ड आवाज उठ्न थालेको भने सन् १९७० को दशकदेखि नै थियो । वि.सं. २०४६ मा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनासँगै बृहत् महिला आन्दोलनको एउटा फेर समातेर नागरिक समाजका संस्थाहरूको अगुवाइमा नेपालमा गर्भपतन सम्बन्धी बहसले फैलने स्वतन्त्रता पायो । करिब तीन दशक लामो प्रयासपछि सर्त सहित गर्भपतनले मान्यता पाएको तथ्यलाई नेपालको महिला आन्दोलनकै एक महत्त्वपूर्ण सफलताको रूपमा हेरिन्छ ।

गर्भपतनले वैधानिकता पाए पछिका यी १९ वर्षमा सुरक्षित गर्भपतन सेवा विस्तार भएर नेपालका ७७ ओटै जिल्लामा पुगेको छ । स्वास्थ्य सेवा विभागको तथ्यांक अनुसार शुरूआतदेखि अहिलेसम्म दश लाखभन्दा बढीले प्रमाणित सेवा प्रदायकबाट सुरक्षित गर्भपतन सेवा लिइसकेका छन् (नेपाल सरकार २०७६ : १००) । सेवा प्रदान गर्नका लागि ११ सय ओटा सूचीकृत संस्थामा तीन हजार नर्स, चिकित्सक तथा अनमीहरू कार्यरत छन् (चन्द २०७६) । कात्तिक २०७३ देखि स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले सरकारी अस्पतालहरूमा गर्भपतन सेवा निःशुल्क बनाएको छ । मातृ मृत्यु दर उल्लेखनीय रूपमा (५०% ले) घटाएर सहश्राब्दी विकास लक्ष्य नजिक पुगेकोमा सम्मानित भएको नेपाल

(छियान सन् २०१०) ले २०७५ सालमा “सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन् स्वास्थ्य अधिकार ऐन” पनि ल्याइसकेको छ ।

यो लेखले मूलतः नेपालमा गर्भपतन सम्बन्धी कानून सुधारमा नीतिगत तहमा संलग्न नागरिक समाजका संघ-संस्था तथा अगुवाहरूको भूमिकालाई खोतल्ने प्रयास गरेको छ । नागरिक समाजका संघ-संस्थाको रूपमा यहाँ राज्य संरचनाबाट बाहिर रहेर परिवर्तनको संवाहक, समाज सुधारक, रचनात्मक सुझावकर्ता तथा सचेतकको भूमिका निर्वाह गर्ने संस्थागत समूह तथा गैरसरकारी संस्था इत्यादिलाई संकेत गरिएको छ । लेखमा संवेदनशील विषयमा सुधारको पैरवी गर्दा अनुसरण गरिने रणनीति पत्ता लाउने प्रयास गरिएको छ । यिनै भूमिका र रणनीतिको आधारमा नेपालको गर्भपतन बहसमा अधिकारवादी दृष्टिकोणको प्रयोग र प्रभाव खोज्ने कोसिस गरिनेछ । गर्भपतनका सम्बन्धमा उपलब्ध विभिन्न प्रकाशित तथा अप्रकाशित सामग्रीहरूको अध्ययनबाट लेखका लागि जानकारी संकलन गरिएको छ । त्यसमा पनि मुख्यतः नागरिक संस्थाहरूद्वारा प्रकाशित खोज तथा अनुसन्धानमूलक प्रतिवेदनहरू, विभिन्न जर्नलमा प्रकाशित लेख तथा नेपाल बार एशोसिएशनबाट प्रकाशित न्यायदूत ट्रैमासिकमा आएका गर्भपतन सम्बन्धी लेखहरूबाट गर्भपतन बहसमा कानूनी वृत्तको संलग्नतालाई समकालीन समाजका शिक्षित तथा प्रबुद्ध वर्गहरूको प्रतिनिधिको रूपमा हेर्ने प्रयास गरिएको छ । त्यस्तै, यस बहससित प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएका व्यक्ति तथा संस्थाका प्रतिनिधिहरूसित अन्तर्वार्ता गरिएको छ । यसका साथै मुलुकी ऐन एघारौँ संशोधन पास गर्दा संसद्मा भएको गर्भपतन सम्बन्धी छलफललाई नजिकबाट बुझ्नको लागि प्रतिनिधि सभाका अभिलेखहरूको अध्ययन गरिएको छ । नेपालमा गर्भपतनका सम्बन्धमा उपलब्ध सामग्रीहरू अधिकांश गर्भपतनको कानूनी पक्ष वा सेवा प्रवाह लगायतको प्राविधिक पक्षमा केन्द्रित भएको भेटिन्छ । गर्भपतन कानून सुधारमा नागरिक समाजबाट भएका प्रयासहरू धेरैजसो संस्था विशेषका प्रतिवेदनको रूपमा मात्रै सीमित रहेको हुँदा यसलाई बाह्य आँखाले समग्रमा हेर्न र गर्भपतनलाई सामाजिक मुद्दाको रूपमा बुझ्न यो लेख उपयोगी हुने विश्वास गरिएको छ ।

प्रस्तुत लेखको मुख्य तर्क नेपालमा गर्भपतन कानून सुधार सम्बन्धी बहसलाई सतहमा ल्याउनमा नागरिक समाजका संस्था तथा व्यक्तिहरूको मुख्य भूमिका रहेको भन्ने छ । तर गर्भपतन कानून सुधारमा नेपालले हासिल गरेको सफलता झट्ट हेर्दा लोभलाग्दो देखिए तापनि यो अपूरो देखिन्छ । यसो हुनुको मुख्य कारण नेपालको गर्भपतन बहस सेवाको पहुँचसम्म मात्रै सीमित हुनु र यसले गर्भपतनको मुद्दालाई बृहत् महिला अधिकारवादी दृष्टिकोणबाट बहसमा ल्याउन नसक्नु रहेको छ । यी तर्कहरू स्थापित गर्नको लागि प्रस्तुत लेखलाई मुख्य पाँच भागमा विभाजन गरिएको छ ।

पहिलो भागमा अध्ययनको परिचय छ । दोस्रो भागमा सामाजिक मुद्दाको रूपमा गर्भपतनको विश्वव्यापी प्रकृति र नेपाली समाजमा यसलाई दिइएको सामाजिक र कानूनी स्थानको वर्णन गरिएको छ । तेस्रो भागमा गर्भपतन कानून सुधारको लागि नागरिक समाजको भूमिका र गर्भपतनको वैधानिकता आन्दोलनमा नागरिक समाजका विभिन्न कदमहरूको अध्ययनबाट संवेदनशील मुद्दामा पैरवी गर्दा अपनाइने रणनीति बुझ्ने प्रयास गरिएको छ । चौथो भागमा गर्भपतन कानून सुधारमा नागरिक समाजले खेलेको भूमिकालाई अधिकारवादी दृष्टिकोणबाट हेर्न खोजिएको छ भने पाँचौँ तथा अन्तिम भागमा लेखको निष्कर्ष दिइएको छ । गर्भपतनको मूल बहस वैधानिकताको आन्दोलन वरिपरि बाक्लो भएको हुँदा यो लेख यसैको सेरोफेरोमा केन्द्रित छ । यसैकारण वैधानिकता पछिको कानूनी सुधारमा उति गहिरिएर नजानु, राष्ट्रिय स्तरमा नीतिगत सुधारको पैरवीलाई हेर्न खोजिएकाले समुदाय स्तरमा काम गरेका नागरिक संस्थाहरूलाई नसमेट्नु र गर्भपतनका प्राविधिक पक्षमा नजानु यो लेखको सीमितता रहेको छ ।

गर्भपतनको सामाजिक तथा कानूनी स्थान : केही पृष्ठभूमि

कुनै समय गर्भधारण गर्नेको मात्र इच्छा र अधीनको विषय रहेको गर्भपतनलाई पछि धर्म र पापको कसीमा घोट्न थालियो । पछि आएर यसले विश्वव्यापी रूपमा राष्ट्रिय नीतिको रूप लियो (उप्रेती २०३५ : १९) । ई.पू. ५०० को वरिपरि प्राचीन यहूदीहरूले पहिलो पटक भ्रूणको मानिस सरह अधिकार हुन्छ वा हुन्न भनेर गरेको प्रश्नमा महिलाको शरीरभित्र भ्रूण हुने भएकाले यसलाई महिलाकै शरीरको अंशका रूपमा लिइनुपर्ने र जन्मेपछि मात्र बच्चाले व्यक्ति सरह अधिकार पाउने भनेर निर्णय गरियो (लोपेज सन् २०१२ : ५११-५१२) । प्राचीन चीनमा गर्भपतन मात्र होइन, शिशुहत्या समेत प्रतिबन्धित थिएन र गर्भमा रहेको बच्चालाई गर्भवती महिलाको एक अंशको रूपमा स्वीकारिएको थियो (उप्रेती २०३५ : १४) । पछि यसले बिस्तारै धर्मको रड लियो । इतिहासका अध्येताहरू ई.पू. ४०० मा नै गर्भनिरोधको विरोध गरेका सन्त अगस्टिनलाई पछ्याउँदै मध्ययुगीन युरोपमा क्याथोलिक चर्चले गर्भनिरोधप्रति हेयभाव फैलाउने काम गरेको विश्वास गर्दछन् (लोपेज सन् २०१२ : ५११-५१२) । अमेरिकामा सन् १८६९ मा क्याथोलिक चर्चले गर्भावस्थाको कुनै पनि चरणमा गर्भपतनलाई प्रतिबन्ध लगाएको थियो ।^१ यद्यपि, अमेरिकामा सर्वप्रथम गर्भपतन अपराधीकरण अभियान चलाउनेहरूमा अमेरिकन मेडिकल एशोसिएशनका डाक्टरहरू थिए (ग्रीनहाउस र सेगेल सन् २०११ : २०३४-२०३५) जसले “अनियमितता” र “अप्रशिक्षित चिकित्सक” हरूले गर्दा त्यतिखेर संकटमा रहेको आफ्नो पेसाप्रति मानिसहरूको विश्वास

^१ www.history.com/topics/womens-rights/roe-v-wade मा उपलब्ध; अक्टोबर १४, २०१९ मा हेरिएको ।

जित्ने औजारको रूपमा गर्भपतनको विरोधलाई उपयोग गरेका थिए (थम्पसन सन् २०१९) । १६ औँ शताब्दीमा पाश्चात्य समुदायबाट चिनियाँ समाजलाई जंगली सभ्यता (बार्बरिज्म) को आरोप लागेसँगै पश्चिमी कानूनको प्रभाव स्वरूप चीनमा गर्भपतनलाई पूर्ण रूपमा प्रतिबन्धित गरियो, जुन २० औँ शताब्दीमा आएर मात्र खुकुलो भयो (उप्रेती २०३५ : १४) ।

गर्भपतनको विरोध गर्नेहरू यसलाई धर्म र नैतिकताको आँखाबाट हेर्न खोज्छन् (लोपेज सन् २०१२ : ५१२) । धर्मले सबै जीवनलाई पवित्र देख्छ र यसैले गर्भपतनद्वारा जीवनको अन्त्य गराउने कार्यलाई निन्दा गर्छ (लोपेज सन् २०१२ : ५१३) । बच्चा जन्माएर सृष्टिको निरन्तरता दिनुलाई प्रकृतिले महिलाको भागमा सुम्पिएको अनिवार्य जिम्मेवारी मान्ने सोच पनि धर्मकै गर्भबाट पलाएको (जिग्लर सन् २००९) गर्भपतनको विरोधको सामाजिक पाटो हो । यसले महिलाको सामाजिक भूमिकालाई नियन्त्रण गर्ने काम गर्छ । उदाहरणको लागि नेपालमा पञ्चायत कालमा गरिएका कानूनी परिवर्तनहरूमा विशेष गरी पारिवारिक कानूनको एकल परिवार संरचनाको अवधारणा—जुन हिन्दू धर्ममा आश्रित थियो—ले नेपाली महिलाहरूको पत्नी र आमाको भूमिकालाई प्राकृतिक बनाउन भूमिका खेल्थ्यो (तामाङ २०७४ : ३६) । तर गर्भपतनका पक्षधरहरू मानवको रूपमा धर्तीमा जन्मनुपूर्व आत्मसचेतता वा तर्क क्षमता नहुने (लोपेज सन् २०१२ : ५१३) हुनाले भ्रूणको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्दैनन् र यदि भ्रूणको जीवन हुने भनेर मान्ने नै हो भने पनि त्यो आमामा निर्भर हुने भएकाले आमाको हितको अगाडि भ्रूणको स्वार्थलाई नगण्य ठान्नुपर्ने तर्क दिन्छन् (नेकाप २०६७) । सन् १९६० को दशकमा पश्चिमा जगतमा महिलावादी आन्दोलनको तरंग उठेसँगै गर्भपतन अधिकारको लागि ढोका खुल्न थाले (लोपेज सन् २०१२ : ५१२) । सन् १९७३ मा अमेरिकी सर्वोच्च अदालतले रो विरुद्ध वेडको मुद्दामा कुनै पनि महिलाको गर्भपतन गर्न पाउने अधिकारलाई अमेरिकी संविधानको चौधौँ संशोधन अर्थात् गोपनियताको हकले अप्रत्यक्ष रूपमा सुरक्षित गरेको घोषणा गर्दै टेक्सस राज्यको गर्भपतन सम्बन्धी कानून मात्र होइन, पूरै अमेरिकाभर नै गर्भपतनलाई कानूनी मान्यता प्रदान गर्‍यो (लेविस् सन् २०१९) । अमेरिकी महिलाहरूको प्रजनन अधिकारको क्षेत्रमा यसले एउटा महत्त्वपूर्ण मोड त ल्यायो नै, यसको चर्चा र प्रभाव प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा विश्वव्यापी रह्यो ।

नेपालमा गर्भपतन माथिको प्रतिबन्धका पछाडि मूलतः धार्मिक कारण व्याप्त थियो । ऋग्वेद र आयुर्वेद दुवैले जानाजान गर्भपतन गर्ने महिला नर्कमा सजायको भोगी हुनुपर्ने भन्दै गर्भपतनलाई सम्पूर्ण सामाजिक र नैतिक आधारमा अस्वीकार्य करार गरेका थिए भने मनुस्मृतिले गर्भपतन गर्ने महिलालाई अन्तिम संस्कार पाउने अधिकारबाट पनि वञ्चित गरेको थियो (एफडब्लूएलडी सन् २००३ : १०) । तर बदलिँदो समय र परिवेशसँगै गर्भपतनले नेपाली समाजमा क्रमशः चारित्रिक स्वरूप धारण गर्‍यो । सामाजिक संस्थाको रूपमा विवाहको बलियो प्रभाव रहेको नेपाली समाजमा शिक्षा तथा वैदेशिक रोजगारीमा

बढ्दो पहुँचको प्रभाव स्वरूप कम उमेरमा विवाह गर्ने प्रवृत्ति घट्नुका साथै कामका सिलसिलामा श्रीमान् देश बाहिर जाने क्रमसँगै विवाहेत्तर यौन सम्बन्धका घटनाहरू बढ्न थाले (एफडब्लूएलडी सन् २००३ : २८)।^१ महिलाको यौनिकता माथिको सामाजिक (पितृसत्तात्मक) नियन्त्रणले गर्दा महिलालाई परिवार र परिवारमा पनि विशेष गरी पुरुषको “इज्जत” को रूपमा लिइने सांस्कृतिक परिपाटी नेपालमा पुरानो हो (तामाङ २०७४ : ४३)। यसकै अभिव्यक्तिको रूपमा महिलाहरूको यौनिक भूमिकालाई प्रजनन र वैधानिक उत्तराधिकारीको सिर्जना गर्नुमा सीमित गराइएकाले यौन संसर्ग वैवाहिक जीवनमा मात्र स्वीकार्य हुने (तामाङ २०७४ : ४३), विवाहपूर्व वा विवाह बाहिरको सम्बन्धका लागि महिलालाई नै दोषी देख्ने प्रवृत्तिले जथाभावी, लुकीछिपी गर्भपतन सम्बन्धी घटनाहरूमा बढोत्तरी भयो। यसरी, हिन्दू धर्मशास्त्रले उत्पादन र प्रवर्द्धन गरेको पितृसत्तात्मक संरचना तथा मानसिकताले गर्भपतनमा चारित्रिक आयाम थपिदियो जस अन्तर्गत गर्भपतन गर्ने महिलाहरू समाजका “कलंक” मानिन थाले। मनुस्मृतिबाट धेरै प्रभावित मुलुकी ऐन, १९१० ले गर्भपतनको यही धार्मिक र सामाजिक-सांस्कृतिक हैसियतलाई कानूनी रूपमा अनुमोदन गर्‍यो जस अन्तर्गत गर्भपतन कुनै पनि अवस्थामा बर्जित थियो (निरौला २०६० : ३५)। वि.सं. २०२० को नयाँ मुलुकी ऐनमा पनि वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनमा जस्तै गर्भपतन सम्बन्धी प्रावधान ज्यान सम्बन्धी कसुरको महल अन्तर्गत समेटिएको थियो (निरौला २०६० : ३५)। यसको अर्थ गर्भपतनलाई नरहत्या सरह मानिने भन्ने हुन्थ्यो। तर सजायका हकमा भने वि.सं. २०२० को मुलुकी ऐनले थोरै भए पनि उदारता अपनाएको थियो।^२ मुलुकी ऐन, २०२० को ज्यान सम्बन्धी महलको नम्बर २८ देखि ३३ भित्र समेटिएका गर्भपतन सम्बन्धी प्रावधानले “उपकारका लागि केही गर्दा गर्भ तुहिन गएकोमा बाहेक” भनेर राखेको एउटा अस्पष्ट प्रावधान बाहेक गर्भपतन भ्रष्टाचार वा बलात्कार जस्तै नैतिक पतन देखिने फौजदारी अपराधको रूपमा दण्डित थियो (निरौला २०६० : ३६)।

^१ नेपाल कानून पत्रिकामा उल्लिखित वि.सं. २०३६ देखि २०५८ को बीचमा भएका गर्भपतन सम्बन्धी फैसलामाथि एफडब्लूएलडीले गरेको अध्ययनमा आरोपित महिलामध्ये ४८ प्रतिशत विवाहित र ३२ प्रतिशत अविवाहित पाइएको थियो जसमध्ये अधिकांश विवाहितका श्रीमान् रोजगारको सिलसिलामा घरबाहिर थिए।

^२ वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनमा वि.सं. १९८४ को संशोधनले स्वास्नी मानिसको मन्जुरीले छ महिना नपुगेको गर्भपतन गराए तीन वर्ष र सो माथिको गर्भपतन गराए छ वर्ष कैदको सजाय हुने व्यवस्था थियो। वि.सं. २०२० को व्यवस्थाले भने स्वास्नी मानिसको मन्जुरीले छ महिना सम्मको गर्भपतन गराए एक वर्ष र सो माथिको गर्भपतन गराए डेढ वर्ष कैदको सजाय तोक्यो (निरौला २०६० : ३५-३६)।

गर्भपतन कानून सुधारमा नागरिक समाजको भूमिका

सन् १९९० को दशकमा नेपालको मातृ मृत्यु दर विश्वकै उच्च मध्येको थियो, जसमा आधा मृत्युको कारक असुरक्षित गर्भपतन रहेको थियो (यूएनएफपीए सन् २००१ : ६८) । यसको अर्थ एक दिनमा करिब १२ आमाको मृत्यु हुन्छ भन्ने हुन्थ्यो (कृपा सन् २००० : प्राक्कथन) । त्यस्तै, सन् १९९७ मा गरिएको एक अध्ययनले जेलमा रहेका महिलामध्ये करिब २० प्रतिशत महिला गर्भपतन सम्बन्धी कसुरमा अधिकतम २० वर्ष सम्मको जेल सजाय काटिरहेका छन् भन्ने देखाएको थियो (कृपा सन् २०००) ।^४ यसरी सजाय भोग्नेहरूमा प्रमुखतः ग्रामीण, अशिक्षित, गरिब र असहाय महिलाहरू थिए (सीआरएलपी र एफडब्लूएलडी सन् २००२ : १३, ३५) । असुरक्षित गर्भपतनले निम्त्याएको क्षतिलाई नियन्त्रण गर्न र गर्भपतन सम्बन्धी कसुरको नाममा भइरहेको महिलाहरूको मानवअधिकार हननलाई रोक्ने पहिलो उपायको रूपमा नेपालमा गर्भपतन वैधानिकताको लागि आवाज उठाउनु अत्यावश्यक ठानिएको थियो । यस्तोमा पाप र कलंकको लाञ्छना लाग्ने डरमा कुनामा मिल्काइएको गर्भपतनको मुद्दालाई उधिनेर बहसमा ल्याउने काम महिला अधिकारका क्षेत्रमा काम गर्ने संघ-संस्थाहरूले गरे । योसँगै व्यक्तिगत तवरबाट सपना प्रधान मल्ल^५ (हाल सर्वोच्च अदालतकी न्यायाधीश), डा. भोला रिजाल,^६ डा. अरुणा उप्रेती,^७ प्रा.डा. शान्ता थपलिया,^८ डा. रेणु अधिकारी/राजभण्डारी, लगायतको पनि यो अभियानमा महत्त्वपूर्ण

^४ गर्भपतन सम्बन्धी कसुरमा तीन वर्ष सम्मको सजाय हुने प्रावधान मुलुकी ऐनमा भए पनि सम्बन्धित अधिकारीहरूले प्रमाण जुटाउनको अप्ठेरो र कतिपय अवस्थामा जातक (जन्मसकेको शिशु) हत्यामा मनलाग्दी कर्तव्य ज्यान मुद्दा चलाएकाले उनीहरू २० वर्ष सम्मको सजाय भोग्न बाध्य थिए ।

^५ महिला, कानून र विकास मञ्च (एफडब्लूएलडी) की संस्थापक सदस्य समेत रहेकी सपना प्रधान मल्ल गर्भपतनको वैधताको लागि दह्रो आवाज उठाउने मध्येकी एक अधिकारकर्मी हुन् । उनले संस्थागत र व्यक्तिगत रूपमा गर्भपतन सम्बन्धी मुद्दाहरूमा बहस पैरवी गर्नुका साथै गर्भपतन कानून सुधारमा सरोकारवालाहरूसँग छलफल मार्फत पैरवी गर्ने तथा संशोधन सुझावहरू दिने काम गरेकी छिन् ।

^६ सन् १९७० को दशकमा गर्भपतनको वैधताको लागि पत्रपत्रिकामा लेख मार्फत शुरूआती आवाज उठाउने व्यक्तिमा स्त्रीरोग विशेषज्ञ डा. भोला रिजाल पर्दछन् ।

^७ सन् १९८६ मा परोपकार प्रसूति गृहमा काम गर्न थालेपछि गैरकानूनी र असुरक्षित गर्भपतनले निम्त्याएका भयावह स्वास्थ्य सम्बन्धी जटिलता देखेकी डा. अरुणा उप्रेतीले राष्ट्रिय स्तरका पत्रपत्रिकामा लेख लेखेर गर्भपतनको वैधानिकताका लागि आह्वान गर्न थालेकी थिइन् ।

^८ गर्भपतन कानून सुधारका लागि निरन्तर आवाज उठाउने बाहेक प्रा.डा. शान्ता थपलियाले नेपाल परिवार नियोजन संघले तयार पारेको गर्भ संरक्षण विधेयकमा पनि महत्त्वपूर्ण सुझाव दिएकी थिइन् ।

भूमिका रह्यो। महिला समूह तथा प्रजनन अधिकारकर्मीहरूको निरन्तर पैरवी र खोज तथा अनुसन्धानको बलियो जग मार्फत राज्यलाई गर्भपतन कानूनमा सुधार गर्नमा उल्लेखनीय प्रभाव पार्ने देशहरूमा नेपाललाई उत्कृष्ट उदाहरणको रूपमा लिइन्छ (उप्रेती सन् २००२)। नेपालमा गर्भपतन कानून सुधारको सिलसिला निकै लामो र निरन्तर चलिरहेको छ यद्यपि यहाँनेर गर्भपतनको वैधानिकतालाई मुख्य उपलब्धि मानेर यसअघि र पछि गरी यो समग्र प्रक्रियालाई दुई चरणमा बाँडेर त्यसमा नागरिक समाजको भूमिकालाई हेर्न खोजिएको छ।

गर्भपतनको वैधानिकताअघि

नेपालमा गर्भपतनको कानूनी मान्यताको लागि ठ्याक्कै यही बेलाबाट आवाज उठ्न शुरू भयो भन्न गाह्रो छ (एफडब्लूएलडी सन् २००३ : ३५)। सन् १९७४ मा नेपाल परिवार नियोजन संघले गर्भपतनको चिकित्सकीय आधार र कानूनी पहुँचबारे उच्चस्तरीय सम्मेलन (थापा सन् २००४ : ८६) गर्नुपूर्व नै *अपराध संहिता विधेयक*, २०३० ले “गर्भपात गर्नेको” परिच्छेद अन्तर्गत गर्भपतन गर्न सकिने अवस्थाहरूलाई अपवादको रूपमा उल्लेख गरेको थियो (एफडब्लूएलडी सन् २००३ : ३६)। तर यो विधेयक संसद्मा प्रस्तुत नै भएन। सन् १९७४ को सम्मेलन भएकै वर्ष नेपाल परिवार नियोजन संघले अमेरिकन इन्स्टिच्यूट फर रिसर्चसँग मिलेर क्षेत्रीय सेमिनारको आयोजना गर्‍यो, जसमा गर्भपतन सम्बन्धी दक्षिण एसिया क्षेत्रको अवस्था, सम्बन्धित खोज र नेपालमा त्यसको सम्भाव्य परिणामहरूबारे चर्चा गरिएको थियो (थापा सन् २००४ : ८६)।

सन् १९७० को दशकले गर्भपतनको बहसमा एउटा नयाँ आयाम थप्यो—जनसंख्या वृद्धि नियन्त्रणको। गर्भपतनलाई परिवार नियोजनको साधनको रूपमा प्रयोग गर्न नहुने तर्क विश्वव्यापी भए तापनि संयुक्त राष्ट्रसंघको अध्ययनले गर्भपतन प्रजनन नियन्त्रणको पुरानो मध्येको एक र धेरै प्रयोग भएको उपायको रूपमा देखाएको थियो, भलै यस पछाडिको कारण गर्भपतन सजिलो उपाय भएकाले नभई गर्भ निरोधकको शतप्रतिशत ग्यारेण्टी नहुनु थियो (उप्रेती सन् १९९८ : ५५)। नेपालमा २०२८ सालमा भएको सातौँ जनगणनाले पहिलो जनगणना यताका ६० वर्षमा नेपालको जनसंख्या ठ्याक्कै दोब्बर भएको तथ्य उजागर गरेको थियो (कंसाकार सन् १९७७ : १०) जसले जनसंख्या नियन्त्रणलाई राष्ट्रिय महत्त्वको विषय बनाएको थियो।^९ सन् १९७० कै दशकमा सरकारले अमेरिकी सहयोगमा

^९ नवौँ पञ्चवर्षीय योजना (सन् १९९६–२००१) मा उल्लेख गरिएका स्वास्थ्य सम्बन्धी उद्देश्यमध्ये एउटा साना परिवारको अवधारणालाई लोकप्रिय बनाएर जनसंख्या वृद्धि दरलाई घटाउने थियो। तर ६० प्रतिशत नेपाली महिलाको परिवार नियोजनका साधनसम्म पहुँच नभएको अवस्थामा यो अवधारणाले अप्रत्यक्ष रूपमा असुरक्षित गर्भपतनलाई नै बढावा दिन्थ्यो (सीआरएलपी र एफडब्लूएलडी सन् २००२ : ३५)।

मातृ तथा शिशु स्वास्थ्य कार्यक्रमद्वारा जनसंख्या वृद्धि नियन्त्रण गर्नेबारे दुई राष्ट्रिय स्तरका सम्मेलनहरू गरेको थियो जसमा महिलाको प्रजनन क्षमतालाई नियमन गर्ने प्रभावकारी माध्यमको रूपमा गर्भपतनको पनि चर्चा गरिएको थियो (थापा सन् २००४ : ८६) । त्यतिखेर राज्यको नीति पनि बढ्दो जनसंख्या नियन्त्रण गर्नु भएकाले गर्भपतन पनि एक उपाय हुनसक्ने (श्रेष्ठ २०४७ : ३८; निरौला २०६० : ३४) तथा जनसंख्या नियन्त्रणको लागि परिवार नियोजनको कार्यक्रमसँगै गर्भपतन माथिको बन्देज पनि केही हदसम्म खुकुलो बनाउनुपर्ने (मरहट्टा २०४८ : ३७) जस्ता तर्कहरू गर्भपतनले जनस्वास्थ्यको आयाम समातेपछि पनि उठिरहेकै थिए । यस बीचमा गर्भपतन गैरकानूनी नै भए पनि वीर अस्पतालको परिवार नियोजन शाखाले स्थायी परिवार नियोजन गरेका महिलाको लक्षित संख्या पुऱ्याउन भन्दै ग्रामीण भेगमा स्वास्थ्य शिविरका क्रममा तीन महिना सम्मको गर्भलाई गर्भपतन सेवा दिने गरेको कुरा सन् १९८८ देखि १९९४ सम्म त्यहाँ काम गरेकी डा. अरुणा उप्रेतीको भनाइ छ ।^{१०} सन् १९८० को मध्यतिर आएर नेपाल महिला संघले गर्भपतनको मुद्दालाई राष्ट्रिय स्तरका सम्मेलनमा जोडतोडका साथ उठाए पनि यसले गर्भपतनलाई बलात्कार, हाडनाता करणी वा महिलाको ज्यान जोखिममा रहेको अवस्थामा मात्र कानूनी बनाए पुग्ने जसरी प्रस्तुत गरेको थियो (थापा सन् २००४ : ८६) ।

प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनासँगै एकतिर महिला अधिकारका सवालमा नेपाली कानूनमा भएका भेदभावमूलक प्रावधानहरूको चिरफार गरिँदै थियो भने अर्कोतिर असुरक्षित गर्भपतनका सम्बन्धमा खोज तथा अनुसन्धानहरू भइरहेका थिए । २०५२ सालमा नेपालको सर्वोच्च अदालतले अधिवक्ता मिरा ढुंगानाद्वारा दायर रिटमा छोरीको पैतृक सम्पत्ति सम्बन्धी हकलाई आत्मसात गरेबाट नेपाली समाजमा एक किसिमको हलचल मच्चियो ।^{११} लगभग यही समयमा नै नेपाल परिवार नियोजन संघ र इन्टरनेशनल प्लान्ड पेरेन्टहुड फेडेरसनले नेपालको कठोर गर्भपतन कानून सुधारको लागि संयुक्त अभियान थाले (फ्रेजर सन् २००२ : ४) । सन् १९९८ मा मिनिमिन लामाको मुद्दा^{१२} र भेदभावमूलक कानूनको अध्ययनले गर्भपतनलाई उति बेलाको गम्भीर समस्याको रूपमा देखाएसँगै (एफडब्लूएलडी सन् २०००) महिला,

^{१०} अरुणा उप्रेतीसँग सावित्री गौतमले—मार्टिन चौतारीले तयार गर्दै गरेको प्रकाशोन्मुख पुस्तकका लागि—गरेको कुराकानी ।

^{११} मिरा ढुंगानासँग माघ १६, २०७५ मा गरिएको कुराकानी ।

^{१२} १४ वर्षको उमेरमा बलात्कारबाट रहेको गर्भ पश्चात् जातक (नवजात शिशु) हत्याको आरोपमा सन् १९९८ मा १२ वर्षका लागि जेल परेकी मिनिमिन लामालाई जेलबाट छुटाउनको लागि नेपाल परिवार नियोजन संघ र इन्टरनेशनल प्लान्ड पेरेन्टहुड फेडेरसनले तत्कालीन राजा वीरेन्द्र, प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला तथा गृहमन्त्री गोविन्दराज जोशीलाई ज्ञापन पत्र बुझाएका थिए । २० महिना जेल सजाय काटेपछि उनी जेलमुक्त भएकी थिइन् ।

कानून र विकास मञ्चले पनि गर्भपतनलाई प्राथमिकतामा राखेर यसको वैधानिकताको लागि पैरवी थालेको यसै संस्थाका कार्यकारी निर्देशक सविन श्रेष्ठ बताउँछन्।^{१३}

सन् १९९४ मा इजिप्टको कायरोमा भएको जनसंख्या तथा विकास सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन (आईसीपीडी) ले नेपालको गर्भपतन सम्बन्धी आन्दोलनलाई थप उचाइमा पुऱ्याउन विशेष सहयोग गर्‍यो। नेपालबाट ठूलो संख्यामा विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधिहरूको उपस्थिति रहेको उक्त सम्मेलनले विश्वव्यापी रूपमै महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य अधिकारको क्षेत्रमा बृहत् बहसको थालनी गरेको थियो।^{१४} प्रजनन अधिकार सम्बन्धी बुझाइ विकासमा सहयोग बाहेक नेपालको हकमा आईसीपीडीको एउटा महत्त्वपूर्ण अतिरिक्त उपलब्धि (बाइप्रोडक्ट) थियो—*गर्भ संरक्षण विधेयक*, २०५३, जुन नेपाल परिवार नियोजन संघका तत्कालीन अध्यक्ष सुनिल कुमार भण्डारीको अग्रसरतामा तयार भएको थियो। यो अध्ययनको क्रममा उनले भने, “मलाई त्यो सम्मेलनमा गर्भपतनबारे भएका कुराले यति छोयो कि मैले नेपाल नफर्केँदै हवाइजहाजमा नै आफैसित प्रण गरिसकेको थिएँ, म जसरी भए पनि यसलाई कानूनी बनाउँछु।”^{१५} त्यतिखेर राष्ट्रिय सभाको सांसद पनि रहेका भण्डारीले संसद्को बाह्रौँ अधिवेशनमा निजी विधेयकका रूपमा उक्त विधेयक दर्ता गरे। राष्ट्रिय सभाको विशेष समितिमा एक वर्षभर पटक-पटक छलफल भएर पनि उनको सांसद पदावधि सकिएको कारण उक्त विधेयकले पूर्णता पाउन सकेन। कुनै ठोस उपलब्धि हुन नसके पनि उक्त विधेयकले पहिलोचोटि गर्भपतन एकलैलाई मूल विषय मानेर संसद्जस्तो ठाउँमा यति संवेदनशील विषयमाथि हाकाहाकी बहसको आह्वान गर्‍यो। साथै, सरकारको तर्फबाट पेस हुने तयारीमा रहेको मुलुकी ऐनको एघारौँ संशोधनको लागि थोरै भए पनि सहज वातावरण तयार गर्नमा भूमिका खेल्यो (थापा सन् २००४ : ९०)। त्यतिमात्र होइन, गर्भपतनको सम्बन्धमा नागरिक समाजबाट प्रभावकारी पैरवीको थालनी भएको नै यही विधेयकको प्रस्तुतिबाट मानिन्छ (नेपाल सरकार, विश्व स्वास्थ्य संगठन र कृपा सन् २००६ : ९)।

गर्भपतन गैरकानूनी हुँदा महिलाको स्वास्थ्य, प्रजनन अधिकार र महिलाको समग्र हितमा परेका विविध असरमाथि सन् १९९० को दशकमा विभिन्न अध्ययन तथा खोजहरू भए (नेपाल सरकार, विश्व स्वास्थ्य संगठन र कृपा सन् २००६ : १०–११) जसले नेपाल सरकारलाई पनि मातृ मृत्यु सम्बन्धी आधिकारिक तथ्यांक संकलन गर्न झकझकाए (थापा सन् २००४ : ८९)। असुरक्षित गर्भपतनबाट हुने मृत्युले नेपालको मातृ मृत्यु दरको आधा हिस्सा ओगटेको तथा यसले महिलाको स्वास्थ्यमा गम्भीर असर पारेका तथ्यांकहरू

^{१३} सविन श्रेष्ठसँग असोज १४, २०७६ मा गरिएको कुराकानी।

^{१४} डा. अरुणा उप्रेतीसँग असोज १०, २०७६ मा गरिएको कुराकानी।

^{१५} सुनिलकुमार भण्डारीसँग भदौ २१, २०७६ मा गरिएको कुराकानी।

सार्वजनिक भए लगतै गर्भपतन बहसले नेपाली समाजमा टड्कारो जनस्वास्थ्य समस्याको रूपमा बलियो स्थान पायो। गर्भपतनको कसुरमा जेल परेका महिलाहरूको मानवअधिकार उल्लंघन यसैको पूरकको रूपमा आएको अर्को पक्ष थियो। सन् २००० र २००२ मा प्रकाशित गर्भपतनको कसुरमा जेल परेका महिलाबारे भएका खोजहरूले कारागारमा रहेका महिलाको गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरू सार्वजनिक गरे।^{१६} यसले अहिलेसम्म जनस्वास्थ्य समस्याको रूपमा मात्र हेरिएको गर्भपतनको मुद्दालाई मानवअधिकार र सामाजिक न्यायको दृष्टिबाट हेर्नुपर्ने आवश्यकता औँल्यायो (थापा सन् २००४ : ८९)। यिनै खोज तथा अनुसन्धानले संस्थागत तथा व्यक्तिगत पहलमा भइरहेको गर्भपतन सम्बन्धी पैरवीलाई अन्य महिला अधिकारवादी समूह, कानून व्यवसायी तथा चिकित्सकहरूको चासो बढाउनुका साथै यस आन्दोलनलाई राष्ट्रिय मुद्दाको रूपमा गति दिन सघाए (नेपाल सरकार, विश्व स्वास्थ्य संगठन र कृपा सन् २००६ : १०)।

निकै लामो पैरवी र निरन्तरको दबाबपछि सन् १९९७ अगस्टमा मुलुकी ऐनको एघारौँ संशोधन विधेयक प्रतिनिधि सभामा पहिलो पटक पेस भयो (एफडब्लूएलडी सन् २००२ : ५०)। यो विधेयकमा गर्भपतन सम्बन्धी प्रावधान मस्यौदा गर्नुमा महिला, कानून र विकास मञ्च लगायतको विशेष सहयोग थियो। तैपनि संसद्मा पेस हुँदाका बखत गर्भपतनका प्रावधानहरू नागरिक संस्थाहरूले सुझाएभन्दा फेरिएर आएका थिए। यसमा गर्भपतन विवाहित महिलाको लागि मात्र खुकुलो गरिने प्रावधानका साथै गर्भपतन गर्नुपर्दा श्रीमान्को अनुमति अनिवार्य गराइएको थियो, जसले महिलाको शरीरमाथि कानून मार्फत राज्यको नियन्त्रणलाई त प्रस्ट्याउँथ्यो नै, नेपाली समाजमा गर्भपतन महिलाको चरित्रसँग कसरी गाँसिएको थियो भन्ने पनि खुलस्त पार्दथ्यो। यी प्रावधान हटाउनको लागि पनि यिनै नागरिक संस्थाहरूले संशोधन प्रस्ताव दर्ता गर्नुका साथै अप्रत्यक्ष पैरवी समेत गरेका थिए।

महिला अधिकारका विविध पक्षहरूलाई एकमुस्ट समेटेको एघारौँ संशोधन—जुन महिला विधेयक^{१७} को नामले पनि चर्चित थियो (श्रेष्ठ सन् २००६ : १६)—विशेषतः

^{१६} यी उल्लंघनहरूमा मुख्यतः अभियुक्त महिलालाई जथाभावी पक्राउ तथा थुना विरुद्धको अधिकार, समानताको अधिकार, आफ्नो अभियोगबारे तुरुन्तै खबर पाउने, न्यायिक प्रक्रिया तुरुन्त अगाडि बढाई पाउने, पक्राउपछि समयभित्रै अदालत समक्ष उपस्थित गराई पाउने लगायतका न्याय सम्बन्धी अधिकारहरू थिए (सीआरएलपी र एफडब्लूएलडी सन् २००२)।

^{१७} गर्भपतन सम्बन्धी प्रावधान बाहेक लैंगिक समानताको दृष्टिबाट विभेदकारी प्रावधानहरूमाथि संशोधन प्रस्ताव गरेकाले एघारौँ संशोधनले महिला विधेयकको नाम पाएको थियो। यसले मुलुकी ऐनको दण्डसजाय, लोग्नेस्वास्नी, अंशबण्डा, स्त्री अंशधन, धर्मपुत्र, अपुताली, लेनदेन व्यवहार, जबरजस्ती करणी, हाडनाता करणी, पशु करणी, बिहेवारी, जारी र ज्यान सम्बन्धी महल गरी १३ ओटा महलमा विभिन्न संशोधन गरेको थियो।

महिलाको पैतृक सम्पत्ति माथिको अधिकारका विषयमा चुलिएको विवादका कारण प्रतिनिधि सभाबाट पारित भए पनि राष्ट्रिय सभाबाट फिर्ता पठाइयो। यसबीच विधेयक नै पारित नहुनेजस्तो स्थिति आएपछि त्यस पछिका पाँच महिना महिला, कानून र विकास मञ्चको अगुवाइमा लैंगिक समानताका क्षेत्रमा काम गर्ने नागरिक संस्थाहरूले एघारौँ संशोधनमा साझा सहमति निर्माण गर्न र सरकारलाई विधेयक पारित गराउन दबाबको वातावरण तयार गर्न “लैंगिक समानताका लागि राष्ट्रिय सम्मेलन” लगायत अरू शृंखलाबद्ध कार्यक्रमहरूको आयोजना गर्नमा बिते (एफडब्लूएलडी सन् २००२ : २)। सरकारका मन्त्री, सांसद, विकासका साझेदार लगायत अन्य अधिकारकर्मीहरू गरी १,५०० जनाको उत्साहजनक सहभागिता रहेको उक्त सम्मेलनले चैत १, २०५८ मा प्रतिनिधि सभाबाट मुलुकी ऐनको एघारौँ संशोधनलाई बहुमतले पारित गराउन उत्प्रेरकको भूमिका मात्र खेलेन, नेपालको महिला आन्दोलनलाई अघि बढाउन समेत सहयोग गर्‍यो (एफडब्लूएलडी सन् २००२ : ६, १९)। मुलुकी ऐनका एघारौँ संशोधनले १३ ओटा महलमा गरेको धेरै संशोधनमध्ये सीमित अवस्थामा गर्भपतन गर्न पाउने गरी गरेको संशोधन तत्काल प्रत्यक्ष प्रभावका हिसाबले विशेष महत्त्वपूर्ण थियो।^{१८}

गर्भपतनको वैधानिकतापछि

वि.सं. २०५८ मा पास भएको मुलुकी ऐनको एघारौँ संशोधनमा असोज २०५९ मा मात्र राजाबाट लालमोहर लाग्यो। अधिकारकर्मीहरूले यसलाई सरकार अझै पनि संशोधनले ल्याएका महिला अधिकारका प्रावधानहरू कार्यान्वयन गर्न इच्छुक थिएन भनेर अर्थ्याएका थिए।^{१९} असार २०६० मा सुरक्षित गर्भपतन राष्ट्रिय नीति त प्रकाशित भयो तर गर्भपतन सेवा प्रक्रिया नआएको हुँदा कार्यान्वयन शून्य थियो। यसैबीच महिला, कानून र विकास मञ्चले तुरुन्त गर्भपतन सेवा प्रक्रिया ल्याउन सरकारका नाममा निर्देशनात्मक आदेशको माग गर्दै सर्वोच्च गुहायो। सर्वोच्चले प्रतिउत्तर पेस गर्न दिएको तीन महिने समयवाधिभित्रै

^{१८} यस अन्तर्गत मुलुकी ऐनको ज्यान सम्बन्धी महलमा मुख्यतः दुई ओटा संशोधन गरिएका थिए। साविकको २८ नम्बरलाई प्रतिस्थापन गरी थपिएका २८ क र २८ ख नम्बरमा क्रमशः पहिलोमा भ्रूणको लिंग पहिचान र त्यसपछि गरिने गर्भपतनलाई छुट्टाछुट्टै सजायको व्यवस्था गरिएको थियो भने २८ ख मा गर्भ बोक्ने महिलाको मञ्जुरीले बाह्र हप्ता, जबरजस्ती करणी वा हाडनाता करणीबाट रहन गएकोमा अठार हप्ता र गर्भपात नगराएमा गर्भ बोक्ने महिलाको ज्यानमा खतरा पुग्न सक्तछ वा निजको स्वास्थ्य शारीरिक वा मानसिक रूपले खराब हुन सक्तछ वा विकलांग बच्चा जन्मन्छ भन्ने आधार भएमा प्रचलित कानून बमोजिम योग्यताप्राप्त चिकित्सकको राय लिई त्यस्तो महिलाको मञ्जुरीले गर्भपात गराएकोमा त्यस्तो गर्भपतन वैधानिक मानिन्थ्यो।

^{१९} सविन श्रेष्ठसँग असोज १४, २०७६ मा गरिएको कुराकानी।

सुरक्षित गर्भपतन सेवा प्रक्रियाका साथ स्वास्थ्य मन्त्रालय अदालतमा हाजिर भयो ।^{२०} यसरी चैत ५, २०६० मा परोपकार प्रसुति गृह काठमाडौंमा वरिष्ठ प्रसूतिरोग विशेषज्ञहरूले गर्भपतन सेवा दिएर नेपालमा पहिलो पटक कानूनी रूपमा सुरक्षित गर्भपतन सेवाको थालनी भयो (प्रजनन् स्वास्थ्य अधिकार कार्य समूह २०७४ : ९) ।

त्यसपछि सुरक्षित गर्भपतनको यात्रामा सेवा प्रदायकको रूपमा मुख्य गरी आईपास नेपाल र मेरी स्टोप्स सेन्टर जोडिन आइपुगे । नेपाल परिवार नियोजन संघले आफ्नो सेवा र कार्यक्षेत्र विस्तार गरेर सुरक्षित गर्भपतन सेवालाई पनि समेट्यो । आईपास नेपालले मेरी स्टोप्स वा परिवार नियोजन संघ जस्तो छुट्टै सेवा प्रदायकको रूपमा नभई नेपाल सरकारका सम्बन्धित निकायहरूसँग सहकार्य र समन्वय मार्फत सुरक्षित गर्भपतन सेवाका लागि आवश्यक प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग गर्ने नीति लियो (प्रजनन् स्वास्थ्य अधिकार कार्य समूह २०७४ : ९) । यस पछाडिको मुख्य कारण सेवा प्रवाहलाई दिगो बनाउन सरकारी निकायकै जनशक्तिको कार्य क्षमता अभिवृद्धि गर्नु रहेको थियो ।^{२१}

सुरक्षित गर्भपतनको सन्दर्भमा त्यस पछिका उपलब्धिहरू मुख्य गरी सेवा प्रवाह र नीतिगत सुधारमा केन्द्रित छन् । प्रारम्भमा वरिष्ठ स्त्रीरोग विशेषज्ञहरूद्वारा मात्र प्रदान गरिएको सेवालाई २०६३ सालमा आएर नर्सिङ स्टाफबाट प्रदान गर्न सकिने गरी विस्तार गर्नमा आईपास नेपालको ठूलो हात थियो । गर्भपतन सेवा सहज र सुलभ रूपमा उपलब्ध नभएसम्म गर्भपतनलाई कानूनी मान्यता दिनुको कुनै तुक थिएन किनकि यसले फेरि असुरक्षित गर्भपतनलाई नै निरन्तरता दिन्थ्यो । यही मान्यता अनुरूप २०६५ सालमा नेपालमा बाह्र हप्ताभन्दा माथिको (सेकेन्ड ट्राइमेस्टर अबर्सन) गर्भपतन सेवा शुरू भयो र २०६७ सालमा औषधिद्वारा गर्न सकिने गर्भपतन सेवा (मेडिकल अबर्सन) को शुरूआत गरियो (प्रजनन् स्वास्थ्य अधिकार कार्य समूह २०७४ : ९) । यी सेवा विस्तार गर्नमा नेपालमा नमुना अध्ययन गरी त्यसबाट प्राप्त प्रतिफल विश्व स्वास्थ्य संगठनको मापदण्ड अनुरूप छ भनेर सरकारलाई विश्वस्त गराउने काम आईपास नेपालले गरेको थियो ।^{२२} सुरक्षित गर्भपतन सेवा प्रभावकारी बनाउन सेवा प्रदायकहरूको आफ्नै भूमिका थियो तर यसका लागि नीतिगत सुधार नै आवश्यक ठानी २०६३ सालमा सर्वोच्चमा सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा पच्यो ।^{२३} लक्ष्मी धित्ताको नामले चिनिने उक्त मुद्दाको ऐतिहासिक

^{२०} सुरक्षित गर्भपतन सेवा सम्बन्धी नीति निर्माणमा विगत १५ वर्षदेखि संलग्न आईपास नेपालकी कार्यक्रम सल्लाहकार माधवी बज्राचार्यसँग भदौ २४, २०७६ मा गरिएको कुराकानी ।

^{२१} माधवी बज्राचार्यसँग भदौ २४, २०७६ मा गरिएको कुराकानी ।

^{२२} सविन श्रेष्ठसँग असोज १४, २०७६ मा गरिएको कुराकानी ।

^{२३} डडेल्धुरा जिल्लाको एक गरिब परिवारकी महिला लक्ष्मी धित्ता (मुद्दा प्रकाशनको लागि परिवर्तित नाम प्रयोग गरिएको) पाँच सन्तानकी आमा हुँदाहुँदै रहेको अर्को गर्भ पतन गराउन

फैसलामा सर्वोच्च अदालतले अन्तरिम संविधानमा टेकेर सर्वसुलभ रूपमा गर्भपतन सेवा पाउनु कुनै पनि महिलाको अधिकार भएको भन्दै यसलाई सुनिश्चित गर्ने गरी गर्भपतन सम्बन्धी छुट्टै कानूनको निर्माण गर्न सरकारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गर्‍यो । पछि नेपालको संविधान २०७२ ले प्रत्येक महिलाको प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धी हकलाई मौलिक अधिकारको रूपमा सुनिश्चित गरी यो सेवा सबै क्षेत्रका महिला तथा किशोरीहरूले सर्वसुलभ तथा निःशुल्क रूपमा पाउनु पर्दछ (नेपालको संविधान २०७२ धारा ३८[२]) भनी उल्लेख गरेबाट निःशुल्क गर्भपतन सेवा सञ्चालन गर्न सरकारलाई दबाब पत्‍यो । अन्तरिम संविधान र नेपालको संविधान दुवैमा समाविष्ट प्रजनन् अधिकार सम्बन्धी प्रावधान ल्याउनमा नागरिक संस्थाहरूको पैरवी निर्णायक रहेको थियो ।^{२४}

कात्तिक २०७३ बाट नेपालमा सरकारी अस्पतालहरूमा निःशुल्क गर्भपतन सेवाको प्रारम्भ भयो । असोज २०७५ मा गर्भपतनका सन्दर्भमा विस्तृत प्रावधान समावेश गरी एकमुष्ट सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन् स्वास्थ्य अधिकार ऐन संसद्बाट पारित भयो । यस ऐनले प्रजनन् स्वास्थ्य अधिकारका धेरै पक्ष सहित प्रत्येक महिलालाई गर्भपतन सेवा प्राप्त गर्ने अधिकार र जबरजस्ती करणी वा हाडनाता करणीबाट रहन गएको गर्भमा १८ हप्ताबाट बढाएर २८ हप्ता सम्मको गर्भपतन गर्न पाउने अधिकार सुरक्षित गरेको छ (सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन् स्वास्थ्य अधिकार ऐन, २०७५ दफा ३[५], १५[ग]) । यस ऐनको मस्यौदा तयारीदेखि यसलाई पारित गराउन सरकारसँग समन्वय तथा निरन्तर दबाबका लागि यस क्षेत्रमा काम गर्ने नागरिक संस्थाहरू मिलेर प्रजनन् अधिकार कार्य समूहको निर्माण गरियो (प्रजनन् स्वास्थ्य अधिकार कार्य समूह २०७४ : ८) । यो समूहले उक्त ऐन ल्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका मात्र खेलेन, प्रजनन् अधिकारका क्षेत्रमा काम गर्ने संस्थाहरूलाई सधैँका लागि एकैठाउँ ल्याउन पनि सहयोग गर्‍यो । अहिले यो समूह यसै ऐनको नियमावली तयार गर्नमा सरकारी निकायसित काम गरिरहेको छ ।

सारांशमा, २०५८ सालअघि ज्यान मार्ने अपराध सरह रहेको गर्भपतनलाई वैधानिक बनाउन नागरिक समाजका व्यक्ति तथा संस्थाहरूको ठूलो हात रहेको छ । यीमध्ये राष्ट्रिय स्तरमा नीतिगत सुधारको पैरवी गर्नेमध्ये सबैभन्दा पुरानो नेपाल परिवार नियोजन संघको भूमिका राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रियदेखि समुदाय स्तरसम्म पैरवी तथा सेवा प्रवाहमा देखिन्छ । महिला, कानून र विकास मन्त्राले सेन्टर फर रिप्रोडक्टिभ राइट्स लगायतसँग मिलेर खोज तथा अनुसन्धानसँगै महिला अधिकारका मुद्दाहरूलाई न्यायिक सक्रियताको औजार मार्फत

जाँदा गर्भपतन सेवा बापत लाग्ने रु. १,१३० नभएकाले गर्भपतन गराउन नसकी बच्चा जन्माउन बाध्य भएकी थिइन् । सीआरआर सँगको सहकार्यमा एफडब्लूएलडी, प्रो-पब्लिक लगायत महिला अधिकार समूहहरूले २०६३ सालमा दायर गरेको यो रिटको २०६६ सालमा फैसला भएको थियो ।

^{२४} सविन श्रेष्ठसँग असोज १४, २०७६ मा गरिएको कुराकानी ।

संस्थागत गर्भमा पहल गरेको छ । कृपा लगायतका संघ-संस्थाले गरेका खोज, अनुसन्धान र सर्वेक्षणहरूले गर्भपतन वैधानिकताको आन्दोलनमा बलियो आधार खडा गरेको छ । गर्भपतनको वैधानिकतापछि जोडिएका आईपास नेपाल, मेरी स्टोप्स् सेन्टर लगायतका संस्थाहरूको जोड विशेषतः सेवा प्रवाहमा छ ।

गर्भपतनको वैधानिकता आन्दोलनमा नागरिक समाजको रणनीति

धार्मिक, नैतिक तथा सामाजिक दृष्टिबाट अत्यन्त संवेदनशील पृष्ठभूमि बोकेका कारण गर्भपतनको वैधानिकताका आन्दोलन संसारभरि नै निकै चुनौतीपूर्ण मानिन्छ । आज पनि विश्वका १२५ देशहरूमा गर्भपतन सम्बन्धी कठोर कानून छ (कोक र अरू सन् २०१८) । नेपालको हकमा गर्भपतन वैधानिकताको आन्दोलनमा नागरिक संस्थाहरूले अपनाएको प्रक्रिया, गरेका क्रियाकलाप तथा चालेका कदमहरूले यसप्रकारका आन्दोलनको कठिनाई मात्र होइन, संवेदनशील विषयमा सुधारका लागि गरिने पैरवीमा प्रयोग हुने रणनीतिको बारेमा धेरै कुरा बोल्छ ।

नेपालको गर्भपतन बहसमा सर्वप्रथम गर्भपतनको मुद्दा जनसंख्या नियन्त्रणको उपायको रूपमा उठ्यो । अमेरिकी गर्भपतन आन्दोलनमा जनसंख्या नियन्त्रणलाई एक उल्लेखनीय तर्कका रूपमा प्रयोग गरिएको बारे मेरी जिग्लर लेखिन्छु :

अमेरिकामा रो विरुद्ध वेडले गर्भपतनलाई कानूनी बनाउनुअघि त्यहाँका गर्भपतन सम्बन्धी कानूनको सुधारका लागि लडिरहेका संस्थाहरू जनसंख्या नियन्त्रण अभियानका प्रवर्तकहरूको गर्भपतन माथिको बन्देज हटाइनुपर्छ भन्ने तर्कबाट लाभान्वित मात्र भएका थिएनन्, जनसंख्या नियन्त्रणको राजनीतिक प्रभाव र चर्चादेखि लोभिएर उनीहरूसित हातेमालो गरी नीतिगत लक्ष्य समेत लिएर अगाडि बढेका थिए । (जिग्लर सन् २००९ : २८३, २८५)

नेपालमा प्रजनन नियमनको उपायको रूपमा गर्भपतनको प्रयोग दुरुत्साहित गर्ने बाटोमा पैरवी गरिए (तामाङ सन् १९९६ : १४) तापनि अमेरिकामा जस्तै जनसंख्या नियन्त्रणको आवरणमा नेपालको गर्भपतन आन्दोलनले पनि फाइदा लिएको देख्न सकिन्छ । तर नेपालको हकमा भने गर्भपतन बहसले घरघरमा ठाउँ पाउन समस्याको रूप धारण गरेपछि मात्र सम्भव भयो । असुरक्षित गर्भपतनले महिलाको स्वास्थ्यमा विकराल समस्या निम्त्याएको दाबी अमेरिकाको गर्भपतन कानूनको नीतिगत सुधारका लागि समेत प्रयोग भएको एक महत्त्वपूर्ण तर्क मानिन्छ (जिग्लर सन् २००९ : ३०३) । नेपालको हकमा नागरिक समाजबाट व्यक्तिगत रूपमा पैरवी गर्ने अधिकांशले तथा एघारौँ संशोधनमा गर्भपतनको कानूनी मान्यताको वकालत गर्ने सांसदहरूले पनि असुरक्षित गर्भपतनबाट सिर्जित जनस्वास्थ्य

समस्यालाई नै यो वैध हुनुपर्ने मुख्य कारणको रूपमा पेस गरेको पाइन्छ।^{२५} गर्भपतनलाई जनस्वास्थ्य समस्याको रूपमा अघि सार्दा यो बढी संवेदनशील र प्रभावकारी हुने हुँदा यसले गर्भपतनको वैधानिकता आन्दोलनलाई गति र वजन दिनको लागि उत्प्रेरकको भूमिका खेलेको मान्नुपर्छ।^{२६}

तर जुनसुकै आयाम समातेर होस्, गर्भपतनमाथि बहस गर्ने आधार भने यस सम्बन्धी भएका विभिन्न खोज, अनुसन्धान तथा सर्वेक्षणहरूले खडा गरेका थिए।^{२७} यीसँगै सरकारलाई गर्भपतनको वैधानिकताको लागि निरन्तर खबरदारी गर्ने काममा महत्त्वपूर्ण भूमिका नेपालले अनुमोदन गरेका विविध अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूको थियो। सन् १९९४ मा आईसीपीडी तथा सन् १९९५ मा बेइजिङ सम्मेलनका सम्झौता पत्रहरूमा नेपालले मातृ मृत्युदर घटाउन पहल गर्ने प्रतिबद्धता जनाएको थियो। यिनै प्रतिबद्धता तथा सन्धिहरूले सिर्जना गरेका दायित्वमा टेकेर नागरिक संस्थाहरूले सन्धि अनुगमन समिति समक्ष सरकारमाथि कानूनी तथा नैतिक दबाब सिर्जना गर्ने ध्येयले छायाँ प्रतिवेदनहरू पेस गरेका थिए (श्रेष्ठ सन् २००६ : १४-१६)। यस बाहेक, वैदेशिक कानून पनि दबाब सिर्जना गर्ने बलियो हतियारको रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ। भौगोलिक निकटता र धार्मिक-सामाजिक रहनसहन मिल्दोजुल्दो भएका कारण अधिकारकर्मीहरूले भारतीय

^{२५} हेर्नुहोस्, प्रतिनिधि सभा संसदको बीसौँ तथा एक्काइसौँ अधिवेशन, २०५८ को कार्यवाहीको सम्पूर्ण विवरणको अभिलेख।

^{२६} सपना प्रधान मल्लले एक अन्तर्वातामा भने अनुसार गर्भपतनको वैधानिकताका पक्षमा बोल्दा असुरक्षित गर्भपतनले निम्त्याएका समस्या झिकेर मानिसलाई यसको गाम्भीर्य बुझाउन सजिलो हुने हुँदा उनले त्यसै अनुसार रणनीति बनाएकी थिइन् (एफडब्लूएलडी सन् २००३ : ५५)।

^{२७} सन् १९८४ मा इन्टिग्रेटेड डेभलपमेन्ट सिस्टमसले काठमाडौँका मुख्य पाँच अस्पतालहरूमा गर्भपतन सम्बन्धी जटिलताका कारण भर्ना भएका बिरामीहरूबीच एक वर्षसम्म अध्ययन गरेको थियो। यसबाट अध्ययन गरिएका अस्पतालहरूमा भएका कुल मातृ मृत्युमध्ये ५० प्रतिशत मृत्यु गर्भपतन सम्बन्धी जटिलताबाट भएको देखियो। यस लगत्तै सन् १९८५ मा नेपालका सात ग्रामीण जिल्लाहरूमा गरिएको अध्ययनले गर्भपतन गर्ने मुख्य कारणहरूमा धेरै सन्तान र आर्थिक समस्या देखाएको थियो। त्यस्तै, सन् १९९२ मा भएको अर्को अस्पताल-आधारित अध्ययनले नेपालका पाँच मुख्य शहरी अस्पतालहरूमा एक वर्षको अवधिभित्र गर्भपतन सम्बन्धी जटिलतामा भर्ना भएका १,५७६ बिरामी महिलामध्ये १६५ ओटा घटनाको अध्ययन गरेको थियो। त्यस्तै, सन् २००० मा कृपा अनि सन् २००२ मा एफडब्लूएलडी र सीआरआरले गर्भपतनको कसुरमा जेल सजाय भोगिरहेका महिलाहरूबीच गरेको अध्ययनले जेल परेका महिलाहरूमध्ये कम्तीमा २० प्रतिशत महिलाहरू गर्भपतन सम्बन्धी कसुरमा जेल परेको, कतिपयले ज्यान मुद्दामा सजाय काटिरहेको देखाएको थियो।

गर्भपतन ऐनलाई बारम्बार प्रयोग गरेको पाइन्छ जसको प्रभाव निजी विधेयकको रूपमा आएको गर्भ संरक्षण विधेयकमा पनि प्रशस्तै थियो (उप्रेती सन् १९९८ : ५६, ५८) । कानूनी रूपमै गर्भपातका आधारहरू खुकुलो भएका देशहरूमा गैरकानूनी गर्भपात कम भएका तर्कहरू (आचार्य २०५० : २५) पनि महत्त्वका साथ अधि सारिएका थिए ।

नेपालको गर्भपतन आन्दोलनको अर्को विशेष चरित्र भाषाको चलाखीपूर्ण प्रयोग पनि रहेको छ । निजी विधेयकको रूपमा दर्ता भएको *गर्भ संरक्षण विधेयक*, २०५३ को नाम आफै त्यति खेरको समयमा गर्भपतन प्रतिको हेराइको द्योतक मात्र होइन, परिवर्तनका पक्षधरहरूले आफ्नो लक्ष्यसम्म पुग्नका लागि गर्ने भाषाको रणनीतिक प्रयोगको नमुना थियो । उक्त विधेयकमा झट्ट हेर्दा गर्भपतनको विरोधमा ल्याइएजस्ता देखिने शुरूआती प्रावधान, विधेयकको प्रस्तावनामा “जनहित” र “नैतिकता कायम गर्न” जस्ता पदावलीको प्रयोग र गर्भ संरक्षणलाई मूल कानून अनि गर्भपतनलाई अपवादको रूपमा प्रस्तुत गरिनुले सम्भावित प्रतिरोधलाई रोक्ने रणनीतिको झल्को दिन्छ ।

त्यसो त मुलुकी ऐनको एघारौँ संशोधन विधेयकमा समेत गर्भपतनलाई अपवादकै रूपमा राखिएको थियो तर संसद्मा भएको बहसको ठूलो हिस्सा पैतृक सम्पत्तिमाथि महिलाको अधिकारमा केन्द्रित रहँदा गर्भपतनको सम्बन्धमा संसद्मा खुलेर बहस हुन सकेन । सदनमा भएको छलफलमा गर्भपतनको कुरा स्वतन्त्र सांसदबाट एकपटक मात्र तर जोडदार रूपमा अधिकारमुखी हिसाबबाट उठेको पाइन्छ ।^{२८} एघारौँ संशोधन पेस गर्न भएको ढिलासुस्ती, पेस भइसकेपछि पनि छलफलमा आउन लागेको समय र बल्लबल्ल प्रतिनिधि सभाबाट पास भइसकेपछि पनि राष्ट्रिय सभाले फिर्ता पठाइदिएको स्थितिमा अधिकारकर्मीबीच नै यो पास हुने वा नहुने भन्नेमा धरमरको स्थिति थियो ।^{२९} प्रतिनिधि सभामा फिर्तापछि विधेयकलाई १४७:१ जस्तो बलियो बहुमतले पुनः पारित गर्दाको छलफलमा पनि गर्भपतन सम्बन्धी प्रावधानको कुरा सत्तापक्षका सांसदहरूबाट महिलालाई यस्तो अधिकार पनि दिएका छौँ, भन्ने आशयमा बाहेक अन्यत्र आएको देखिँदैन । यस अर्थमा सम्पत्तिमाथि अधिकारको बृहत् बहसको पोल्टामा लुकाएर गर्भपतन सम्बन्धी प्रावधान पास गर्ने काम त्यतिखेर भएको थियो । गर्भपतन सम्बन्धी प्रावधानमा उतिखेर खुलेर छलफल नभएकै कारण यसका धेरै सीमितता थिए । विधेयक पास भए लगत्तै यसले

^{२८} स्वतन्त्र सांसद हरि आचार्यको मन्तव्यको सम्पादित अंश : गर्भपतनका सम्बन्धमा कुनै सर्त लागू हुनु हुँदैन । महिलाले कुनै पनि भ्रूण आफ्नो शरीरभित्र हुर्काउने क्रियामा आफ्नो शरीरको अधिकार महिलालाई नै दिनु पर्छ, भ्रूण हुर्काउने नहुर्काउने कुरामा निर्णय गर्न महिलालाई पूर्ण स्वतन्त्रता दिएको हुनुपर्छ ।

^{२९} सन् १९९७ मा पहिलो पटक संसद्मा प्रस्तुत भएदेखि एघारौँ संशोधन पारित हुन छ वर्ष लागेको थियो ।

शिशुहत्या, आफूखुसी गर्भपतन र गर्भ आफै खेर गएको (इन्ड्युस्ड एन्ड नेचुरल अबर्सन) बारेमा स्पष्ट परिभाषा उल्लेख नगरेको, सजायमा भिन्नता राखेको भन्दै आलोचना सुरु भइसकेको थियो (एफडब्ल्यूएलडी सन् २००३ : ६०-६४)।^{३०} तर सविन श्रेष्ठका अनुसार मूल विधेयक नै पास हुने वा नहुने भन्ने अलमलको स्थितिमा यी कुराहरू छुटेका छन् भन्ने जानै रहन दिइएको थियो। “सामाजिक सुधारका आन्दोलनहरूमा एकै चोटि ठूलो परिवर्तनको आशा राख्नु घातक पनि हुन सक्छ। त्यतिखेर त्यो कानून पास नभएको भए कति महिलाहरू असुरक्षित गर्भपतनको शिकार हुने थिए, जेल जाने थिए,” श्रेष्ठ भन्छन्, “त्यसैले सामाजिक सुधार निरन्तरको प्रक्रिया हो।” यस अर्थमा बृहत् स्वार्थलाई हेरेर नागरिक संस्थाहरूले केही नहुनुभन्दा जेजति छ, त्यसैलाई भए पनि लिनुपर्छ भन्ने दिशामा काम गरेको पाइन्छ।

नेपालको गर्भपतन आन्दोलनमा पहिल्याउन सकिने अर्को चरित्र नागरिक संस्थाहरूले गरेको वकालतको तरिका हो। ज्ञान उत्पादनका लागि तयार पारिएका स्रोत सामग्री, खोज तथा अनुसन्धान प्रतिवेदन, छायाँ प्रतिवेदन आदिमा यी संस्थाहरूले प्रयोग गरेको भाषा, दृष्टिकोण र एजेण्डा हेरी सर्वसाधारणको जानकारीको लागि तयार पारिएका प्रचार सामग्रीमा फरकपन महसुस गर्न सकिन्छ। प्रतिवेदन ढाँचाका सामग्रीहरूले लिएको धार अधिकारवादी छ भने सर्वसाधारण, मिडिया, सांसद तथा सरकारी निकायका जिम्मेवार व्यक्तिगत गरिने गर्भपतनको चर्चामा दृष्टान्तहरूको प्रयोग धेरै छ। असुरक्षित गर्भपतनबाट सिर्जित समस्याहरू निकै हृदयविदारक र भयानक भएका हुनाले त्यसले मानिसलाई तुरुन्तै छुने हुँदा नीतिगत सुधारको लक्ष्यसम्म पुग्ने हतियारको रूपमा संस्थाहरूले व्यक्तिगत उदाहरणको सहारा लिएको पाइन्छ।^{३१}

गर्भपतनको वैधानिकता आन्दोलनमा विशेष गरी प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापछि मिडियाको पनि प्रशस्त प्रयोग गरिएको पाइन्छ। अधिकारकर्मीहरूले मिडियालाई गर्भपतनका पक्षमा जनमानसलाई सूचित गर्ने र जनमत निर्माण गर्ने साधनका रूपमा प्रयोग गरेको देखिन्छ (थापा सन् २००४ : ८९)। यस क्रममा मिडियाको भूमिका गर्भपतनबारे नागरिक संस्थाहरूले गरेका कार्यक्रमलाई समाचार बनाउनेमा मात्र होइन, सर्वसाधारणको सकारात्मक धारणा निर्माण गर्नमा पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको थियो (फ्रेजर सन् २००२ : १२)।

^{३०} कुनै पनि महिलाले कानूनले मान्यता दिएको भन्दा बाहिर २५ हप्ताभन्दा माथिको गर्भपतन गरेमा उसलाई पाँच वर्षको सजायको व्यवस्था थियो भने अन्य कसैले गर्भवती महिलाको इच्छा बेगर गर्भपतन गराइदिँदा छ महिना मात्र सजायको व्यवस्था थियो।

^{३१} एघारौँ संशोधन पास गराउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको मानिने लैंगिक समानताका लागि राष्ट्रिय अभियानमा गर्भपतन लगायत अन्य असमान कानूनले अन्यायमा परेका पीडितहरूका कथा सुनाउने सत्रलाई महत्त्वपूर्ण ठाउँ दिइएको थियो, जसले सहभागीहरूलाई भावुक बनाएको थियो।

अधिकारवादी दृष्टिकोणबाट नेपालको गर्भपतन बहस

विकासमा अधिकारवादी दृष्टिकोणको सन् १९९० को दशकमा उदय भएदेखि विकासका लागि गरिने कुनै पनि कार्य मानवअधिकारको रक्षा तथा प्रवर्द्धनका लागि हुनुपर्छ र यो अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका मानकमा आधारित हुनुपर्छ भन्ने मान्यताले स्थान पायो (यूएन सन् २००६)।^{३२} यूएन विमेनको महिला तथा किशोरीहरू विरुद्धको हिंसा अन्त्यका लागि “भर्चुअल नलेज सेन्टर” ले भन्छ :

विकासमा अधिकारवादी दृष्टिकोणले कुनै पनि विकासका योजना तथा प्रक्रियामा विकासको प्रतिफल पाउनेहरूलाई अधिकारका हर्ताकर्ताको रूपमा हेर्छ न कि मात्र सेवाग्राही । त्यसैले अधिकारधारीहरूले अधिकारको दाबी गर्ने क्षमतासँगै कर्तव्य वहन गर्ने निकायको आफ्नो दायित्व पूरा गर्ने क्षमता पनि अभिवृद्धि गर्नुपर्ने मान्यता यसले राख्छ । यस अन्तर्गत, तत्कालको आवश्यकतामा मात्र केन्द्रित नभई समस्याको दीर्घकालीन समाधानको लागि यसखाले समस्यालाई प्रश्रय दिने संरचनागत वातावरणलाई चिन्न र परिवर्तन गर्न सिंगो समुदायको क्षमता अभिवृद्धिमा जोड दिइनुपर्छ, महिला तथा युवतीहरूको सशक्तीकरणका लागि विशेष ध्यान पुऱ्याइनुपर्छ । (यूएन विमेन सन् २०१३)

योसँगै राज्य प्रणालीले राम्रो काम नगरेको खण्डमा मानवअधिकार उल्लंघनको विरुद्ध उपचार संयन्त्रको प्रयोग गर्नु पनि यही दृष्टिकोणभित्र पर्दछ (लण्डन सन् २००८) । करिब तीन दशक लामो गर्भपतनको वैधानिकता आन्दोलनलाई अधिकारवादी दृष्टिकोणबाट अध्ययन र विश्लेषण गर्नुपूर्व गर्भपतन मुद्दाको प्रकृतिलाई नै राम्ररी बुझ्न जरुरी देखिन्छ । धर्मसँग प्रत्यक्ष जोडिएको र सामाजिक-सांस्कृतिक रूपमा वर्जित विषय भएकाले त्यतिखेर समाजमा गर्भपतन ज्यादै संवेदनशील र विभाजनकारी मुद्दा मानिनु स्वाभाविक थियो । तर गर्भपतनको अवधारणाबाट एकैछिनको लागि धार्मिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक पाटो झिकिदिने हो र यसलाई पूर्णतः महिला अधिकारको दृष्टिले मात्रै हेर्ने हो भने पनि गर्भपतन आफैमा विरोधाभासपूर्ण विषय रहिआएको देख्न सकिन्छ । जतिसुकै सुरक्षित भए तापनि गर्भपतन महिलाको स्वास्थ्यको लागि हानिकारक हुने हुँदा यसलाई प्रजनन क्षमता नियन्त्रणको उपायको रूपमा (पटक-पटक) प्रयोग गर्न नहुने र महिलाहरू आफै पनि प्राकृतिक रूपमा नै गर्भपतनदेखि आकर्षित नभई विकर्षित हुने (उप्रेती सन् १९९८ :

^{३२} सन् १९९० को दशकदेखि संयुक्त राष्ट्रसंघका विभिन्न निकायले आफ्ना कार्यक्रममा अधिकारवादी दृष्टिकोणको आफ्नै किसिमले प्रयोग गर्दै आएका थिए । सन् २००३ मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास समूहले अधिकारवादी दृष्टिकोणको सम्बन्धमा एकरूपता कायम गर्न साझा सहमति निर्माण गरेको थियो (यूएनडीजी सन् २००३) ।

५३) बुझाइ छ । त्यसो हुँदा महिलाको लागि यो अन्तिम उपायको रूपमा मात्रै प्रयोग गरिनुपर्ने, गर्भपतन गराउने महिलाको संख्या बढनुलाई उपलब्धिको रूपमा लिन नहुने जस्ता तर्क र मान्यताहरू पनि छन् ।^{३३} यसले गर्भपतनको वैधानिकताको पक्षमा उठाइने आवाजमा शुरूदेखि नै एक किसिमको प्रतिरोध र सीमितताको आभाष दिन्छ । त्यति मात्र नभई दुरुपयोग भएको खण्डमा भ्रूण पहिचानद्वारा छोरीको गर्भपात गर्ने खतरा पनि उत्तिकै रहेको (गौतम र ज्ञवाली २०५४) हुँदा हाम्रो जस्तो पुरुषप्रधान मुलुकमा गर्भपतनको सहज उपलब्धताप्रति जनमानसको संशयलाई पनि बुझ्न सकिन्छ । यसरी महिला अधिकार भित्रकै विभिन्न पाटा एकआपसमा टोक्किन आउने हुनाले सम्पत्तिको अधिकार वा भोट हाल्न पाउने अधिकार जस्तो सरल, स्पष्ट र पूर्ण अधिकारको रूपमा गर्भपतनको अधिकारलाई हेर्नु र यस मुद्दामा शुरूदेखि नै पूर्णतया अधिकारवादी दृष्टि खोज्नु यस मुद्दाको वकालत गर्नेहरूप्रति अन्याय हुन जान्छ ।

गर्भपतनलाई नेपालमा धेरै हदसम्म सामाजिक विकृति बढाउने हतियारको रूपमा हेरिएकाले (फ्रेजर सन् २००२ : ८) यहाँको गर्भपतन बहस अमेरिकामा जस्तो जीवनवादी (प्रो-लाइफ) र इच्छावादी (प्रो-च्वाइस) बीचको वैचारिक लडाँइको रूपमा सतहमा आएन ।^{३४} त्यति बेलाको नेपाली समाजका शिक्षित तथा प्रबुद्ध वर्गहरूले पनि गर्भपतनलाई बलात्कार, हाडनाता करणी आदि जस्ता चरम अवस्थामा मात्रै कानूनी मान्यता दिनुपर्ने र गैरकानूनी हुँदा गर्भपतन चिकित्साकर्मीहरूको लागि “दुहुनो भैंसी” को रूपमा रहेको हुँदा यसलाई खुला गर्नुपर्ने (मरहट्टा २०४८ : ३५) हिसाबबाट गर्भपतनलाई बुझेका थिए । यसैबाट सामान्य मान्छेको गर्भपतन प्रतिको हेराइ आकलन गर्न सकिन्छ । त्यसैले नेपालको गर्भपतन बहस खुल्लम खुल भ्रूण अधिकार वा महिला अधिकार भन्ने दिशामा जान पाएन र यसले मध्यमार्गी बाटो रोज्यो, जहाँ “अधिकार” को पाटो नै अनुपस्थित थियो । फलस्वरूप, नेपाली समाजले गर्भपतनलाई धेरै हदसम्म महिला प्रतिको कृपा, सहानुभूति र बाध्यता स्वरूप अत्यावश्यक स्थितिमा महिलालाई दिइने सुविधा वा छुटको मिश्रणको रूपमा बुझ्यो, जुन “दिने” वा “नदिने” भनेर निर्णय गर्ने अधिकार पितृसत्तात्मक नेपाली समाजलाई थियो । जीवनवादी र इच्छावादीको विपरीत धारबाट नेपालको गर्भपतन बहस अघि नबढ्नु यसमा काम गर्ने नागरिक संस्थाका लागि कम प्रतिरोधका हिसाबले राम्रै कुरा भए पनि यसबाट नेपाली समाजले गर्भपतनलाई महिलाको आत्मनिर्णयको अधिकारको रूपमा बहस गर्ने र बुझ्ने राम्रो मौका भने गुमायो । महिलाको शरीरमाथि समाज तथा राज्यको स्वामित्वको बलियो नमुनाको रूपमा गर्भपतन माथिको बन्देजलाई प्रस्तुत गर्न नसक्दा पूर्ण र स्वतन्त्र मानवको रूपमा महिलाको अस्तित्व स्थापना गर्नमा यसले खासै भूमिका खेल्न सकेन ।

^{३३} डा. अरुणा उप्रेतीसँग असोज १०, २०७६ मा गरिएको कुराकानी ।

^{३४} डा. अरुणा उप्रेतीसँग असोज १०, २०७६ मा गरिएको कुराकानी ।

गर्भपतनको कसुरमा कारागार जीवन बिताइरहेका महिलाको तथ्यांक सार्वजनिक भएपछि नेपालको गर्भपतन बहसले केही हदसम्म भए पनि अधिकारवादी दृष्टिकोण त समात्यो, तर यहाँ पनि गर्भपतनको चर्चा महिलाको अधिकारको रूपमा भन्दा गैरकानूनी गर्भपतनले उल्लंघन गरेका महिलाका मानवअधिकारहरूको उपचार संयन्त्र वा ती उल्लंघनलाई रोक्ने उपायका रूपमा भयो। गर्भपतन अपराधमा जेल परेका महिलाको जीवनको अधिकार, स्वास्थ्य, कानूनी प्रतिनिधित्व लगायत अधिकारको उल्लंघन भएको हुँदा गर्भपतनले कानूनी मान्यता पाउनुपर्छ भन्नेतिर यो बहस अगाडि बढ्यो। तर गर्भपतन अधिकारको प्रकृति आफैमा कस्तो हो र यसलाई असुरक्षित गर्भपतनका कारण अकाल मृत्युवरण गरिरहेका वा सजाय काटिरहेका महिलाको “उद्धार” भन्दा पर गएर किन हेर्नुपर्छ भन्नेतर्फ बहस मोडिन सकेन। वैधानिकताअघि भएका सारा प्रयास गर्भपतनलाई कानूनी मान्यता दिलाउनमा केन्द्रित थियो भन्नेमा कुनै शंका छैन। गर्भपतन कानूनमा भएको सुधार प्रतिफलका हिसाबले हेर्दा आफैमा अधिकारवादी पैरवी पनि हो तर जुन बुझाइमा आधारित रहेर यसले वैधानिकता पायो, महिलाको यौनिकता र लैंगिक भूमिका प्रतिको सामाजिक बुझाइ फेर्न यसले दीर्घकालीन रूपमा कुनै ठोस प्रभाव पार्न सकेन। मुलुकी ऐनको एघारौँ संशोधनले सम्पत्तिको हक सम्बन्धी ल्याएका प्रावधानहरूमा सीमितता थियो।^{३५} त्यति हुँदाहुँदै पनि नेपाली समाजमा महिलाको स्वतन्त्र पहिचान र अस्तित्वको निर्माण गर्न यसले देशव्यापी रूपमा सिर्जना गरेको परिवर्तनमुखी वातावरण, महिला आन्दोलनलाई यसले दिएको एउटा महत्त्वपूर्ण योगदान हो, जुन गुपचुप रूपमा पारित गरिएकाले गर्भपतनको हकमा भने लागू हुन सकेन। जबकि गर्भपतन बहसले सही दिशा समात्न सकेको खण्डमा महिलाको स्वतन्त्र अस्तित्व सम्बन्धी बुझाइमा सम्पत्ति माथिको अधिकारले भन्दा गर्भपतनको अधिकारले बलियो र निर्णायक भूमिका खेल्न सक्थ्यो।

नेपालमा प्रजनन अधिकारको बृहत् अवधारणा भित्रिनुमा गर्भपतन कानून सुधारका सम्बन्धमा भएको बहस र प्रयासको ठूलो हात छ। यसभन्दा अघिसम्म सुरक्षित मातृत्वको सानो घेरालाई नै राज्य संयन्त्रले प्रजनन अधिकारको रूपमा बुझिरहेको थियो (गौतम सन् १९९७ : ३५७) वा बुझेकै थिएन।^{३६} एक हदसम्म नेपालको गर्भपतन बहस पनि सुरक्षित मातृत्वकै पाटोको रूपमा बुझिएको थियो (थापा सन् २००४ : ८७)। गर्भपतन बहसले

^{३५} विवाह गरिसकेकी छोरी अंशको हकदार नहुने र अंश लिइसकेकी छोरीको विवाह भएमा निजले खाईलाई बाँकी रहेको सम्पत्ति निजका माइती पट्टिका हकवालाको हुने लगायतका प्रावधानहरू अझै पनि विभेदकारी रहेको भनेर आलोचना भएको थियो।

^{३६} सन् १९८७ मा विश्व स्वास्थ्य संगठनको सुरक्षित मातृत्व पहलमा जोडिएपछि परिवार स्वास्थ्य महाशाखाले राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीतिको अभिन्न अंगको रूपमा सुरक्षित मातृत्व नीति र कार्य योजना बनाएर कार्यान्वयन थालेको थियो।

नीतिनिर्माण तहमा प्रजनन् अधिकारका अन्य विविध पक्षहरूमाथि विमर्श गर्ने बाटो दियो । तर गर्भपतन सम्बन्धी बहसले महिलाको आत्मनिर्णयको अधिकारबारे स्पष्ट र बलियो अवधारणा स्थापित गर्न नसकेकै कारण प्रजनन् अधिकारको बृहत् अवधारणासँग नेपाली समाज राम्ररी परिचित हुनै पाएन । अभियन्ताहरूले नेपाली समाज त्यतिखेर अधिकारमुखी पैरवीको लागि तयार थिएन भन्ने तर्क पेस गरे तापनि सम्पत्तिको अधिकारमाथि विधायिकामा भएको बहस धेरै हदसम्म अधिकारवादी दृष्टिकोणबाट भएको देखिने हुँदा यो तर्क उति सान्दर्भिक र उपयुक्त देखिँदैन । झन् नेपालको सन्दर्भमा त गर्भपतनका पक्षधरहरूका विरुद्ध संगठित रूपमा कुनै किसिमको वैचारिक वा भौतिक आक्रमणको स्थिति नभएको कारणले पनि तुलनात्मक रूपमा चुनौती कम थियो, जसको फाइदा नेपालका नागरिक समाजले भरपुर उठाउन नसकेको देखिन्छ (थापा सन् २००४ : ८८) ।^{३७}

नेपालको गर्भपतन बहसले ठ्याक्कै यहाँनेर गएर अधिकारवादी दृष्टिकोण समायो भन्न गाह्रो छ र यसको पछाडि नागरिक समाजको लक्षित समूह अनुसारको फरक पैरवीलाई पनि कारण मान्न सकिन्छ । गर्भपतनका पक्षमा जनमत बनाउन मुख्यतः यो गैरकानूनी हुँदाका परिणामहरूलाई अघि सारिएको र ज्ञान उत्पादन लगायत औपचारिक प्रतिवेदनहरूमा यसलाई अधिकारको रूपमा चित्रण गरिएको हुँदा यो अलमलको स्थिति आएको हो । हुनत यो आन्दोलनमा अधिकारवादी दृष्टिकोणको सैद्धान्तिक आधार निर्माण गर्ने काम आईसीपीडी र बेइजिङ सम्मेलनको पालादेखि नै भएको थियो । सन् १९९४ मा इजिप्टको कायरोमा भएको जनसंख्या तथा विकास सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनले महिलाको प्रजनन् स्वास्थ्यलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पहिलोचोटि अधिकारको रूपमा विस्तृत चर्चा र नीतिगत दस्तावेजमै परिभाषित गर्ने काम गरेको थियो ।^{३८} यस लगत्तै सन् १९९५ मा चीनको बेइजिङमा भएको चौथो अन्तर्राष्ट्रिय महिला सम्मेलनले आईसीपीडीमा सहभागी राष्ट्रहरूले सहमति जनाएको “प्रोग्राम अफ एक्सन” लाई निरन्तरता दिँदै बेइजिङ प्लेटफर्म फर एक्सन मार्फत आफ्नो यौनिकता, यौन तथा प्रजनन् स्वास्थ्यका मामलामा स्वतन्त्र निर्णय गर्नुलाई महिलाको मानवअधिकारको रूपमा व्याख्या गर्‍यो (श्रेष्ठ सन् २००६ : १३) । तर गर्भपतनबारे सर्वसाधारण र सरकारी पदाधिकारीहरूको बुझाइलाई आधार मान्ने हो भने अझै पनि यसलाई नेपाली समाजले अधिकारको रूपमा स्वीकारिसकेको

^{३७} डा. अरुणा उप्रेतीसँग सावित्री गौतमले गरेको कुराकानी ।

^{३८} परिभाषा: प्रजनन् स्वास्थ्य भन्नाले प्रजनन् पद्धति, प्रक्रिया र कार्यसँग सम्बन्धित शारीरिक कमजोरी तथा रोगहरूको संक्रमण नहुने स्थितिलाई मात्र नजनाएर; शारीरिक, मानसिक तथा सामाजिक रूपमा पूर्ण स्वास्थ्यको स्थितिलाई जनाउँदछ । प्रजनन् स्वास्थ्य अधिकारभित्र दम्पति र व्यक्तिले आफ्नो सन्तानहरूको संख्या, जन्मान्तरको सम्बन्धमा स्वतन्त्र र जिम्मेवारीपूर्वक निर्णय गर्ने अधिकार राख्दछन् (सीआरआर र एफडब्लूएलडी २०७६ : १) ।

स्थिति छैन । गर्भपतनलाई वैधानिक बनाइनु पर्छ वा पढैन, यसले वैधानिकता पाएको कुरा कतिलाई जानकारी छ लगायतका शीर्षकहरूमा जनमत संकलन भएका छन् (विशेष गरी कृपाद्वारा) । तर गर्भपतनलाई अधिकारको रूपमा कति वा कसरी बुझिएको छ भन्नेबारे यस्ता सर्वेक्षणहरू भएका पाइँदैनन् । सरकारी निकायका कतिपय पदाधिकारी आफैमा गर्भपतनलाई लिएर अझै पनि प्रशस्त पूर्वाग्रह छन्, जसले उनीहरूलाई गर्भपतन कानून सुधार र कार्यान्वयनमा सक्रिय भूमिका खेल्नबाट रोकेको छ ।^{३९}

नीतिगत सुधारको आँखाबाट हेर्ने हो भने नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा २०(२) ले महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य तथा प्रजनन सम्बन्धी हकलाई पहिलोचोटि मौलिक अधिकारको रूपमा आत्मसात् गरेबाट नेपालको गर्भपतन बहसले संस्थागत रूपमा अधिकारवादी धार समातेको भन्न सकिन्छ । यो प्रावधानभित्र लुकेको बृहत् अर्थसँग नेपाली समाजलाई २०६६ सालमा लक्ष्मी धित्ताको मुद्दाले परिचित गराएको हो । यो मुद्दा मार्फत सर्वोच्च अदालतले गर्भपतनलाई महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य अधिकारको रूपमा स्थापित मात्र गरेन, त्यसभित्र निहित आत्मनिर्णयको अधिकारलाई समेत विस्तारमा व्याख्या गर्‍यो । प्रजनन स्वास्थ्य अधिकारको पहिलोपटक अत्यन्तै मिहिन र प्रगतिशील ढंगबाट व्याख्या तथा विश्लेषण गर्नुका साथै गर्भपतनका विविध आयामहरू केलाइएको यो फैसलालाई नागरिक समाजको स्तरबाट निकै महत्त्वका साथ हेरिएको छ ।

यतिखेर मौलिक अधिकारको रूपमा रहेको प्रजनन (स्वास्थ्य) अधिकारको कार्यान्वयनको लागि छुट्टै ऐन बनिसकेको छ । तैपनि अधिकारवादी दृष्टिबाट हेर्दा नेपालको गर्भपतन बहसमा मुख्यतः दुई ओटा विषयमा विशेष ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने देखिन्छ । एउटा, गर्भपतनलाई “मेरो शरीर, मेरो अधिकार” को दृष्टिकोणबाट आत्मनिर्णयको अधिकारको रूपमा बुझ्न र प्रयोग गर्न महिलाहरूलाई सशक्तीकरण गर्नुपर्ने देखिन्छ । अर्को, असल दायित्व वहनमा जिम्मेवार निकायको गर्भपतन सम्बन्धी पूर्वाग्रह रहित बुझाइको निर्माण र कार्यक्षमताको अभिवृद्धि गरिनुपर्छ । यी दुवै काम चुनौतीपूर्ण र समय लाग्ने भए तापनि यसतर्फ अघि बढ्नु आजको आवश्यकता हो । महिला आफैले चाहेर, सही र पर्याप्त जानकारीको आधारमा गर्भपतनको अधिकारको उपयोग गर्न सक्नु नै सही अर्थमा गर्भपतनमा अधिकारवादी दृष्टिकोणको सही प्रतिफल हो ।

तर गर्भपतनको जटिल चिकित्सकीय तथा जैविक प्रक्रिया, महिलाको स्वास्थ्यमा यसको असरको बारेमा सर्वसाधारणमा राम्रो बुझाइको अभाव छ । यसले गर्दा नेपाली महिलाहरूमा गर्भपतनलाई परिवार नियोजनको आकस्मिक साधनको रूपमा बरोबर प्रयोग

^{३९} नागरिक स्तरबाट गर्भपतन सम्बन्धी लामो समयदेखि सरकारी अधिकारीहरूसँग काम गरेका व्यक्तिले नाम नबताउने सर्तमा दिएको जानकारीमा आधारित ।

गर्ने प्रवृत्ति बढिरहेको छ ।^{४०} भ्रूणको पहिचानद्वारा गरिने गर्भपतन समाजमा व्याप्त हुँदा (अनमोल २०७४; मुडभरी २०७४; चन्द २०७६) यसले गर्भपतनकै अधिकार सम्बन्धी आलोचनालाई बढाएको छ । नागरिक संस्थाहरूले सुरक्षित गर्भपतन सेवाको लागि जति पैरवी गरेका छन्, त्यति नै प्रयत्न गर्भनिरोधकको सहज उपलब्धता र प्रयोगका निमित्त लगाउनुपर्छ भन्ने जिकिर डा. अरुणा उप्रेतीको छ ।^{४१} गर्भपतनको अधिकारको प्रकृति नै आफैमा विरोधाभाषी भएकाले यसको सही प्रयोगमा महिलालाई सक्षम बनाउनु पनि गर्भपतनमा अधिकारवादी दृष्टिकोणको महत्त्वपूर्ण पाटो हो । कुनै पनि महिलालाई आफ्नो प्रजनन अधिकारको निर्धक्क र स्वतन्त्र प्रयोगको लागि सक्षम बनाउँदा पुरुषप्रधान सामाजिक संरचना भत्काउन पनि बल मिल्छ । भ्रूणको पहिचानद्वारा गरिने गर्भपतनलाई गर्भपतन अधिकारकै दुरुपयोगको रूपमा बुझिनु पनि यही सामाजिक संरचनाले सिर्जना गरेको विभेदको अभिव्यक्ति हो । नागरिक संस्थाहरूको अबको कार्यदिशाले यी तमाम सरोकारहरूलाई आत्मसात् गरेर अघि बढ्छ या कानूनी उपलब्धि र सेवा प्रवाहमा मात्रै आफूलाई सीमित राख्छ, त्यो भने हेर्न बाँकी छ ।

निष्कर्ष

नेपालको गर्भपतन बहसलाई सतहमा ल्याउने र डोच्याउने काम मूलतः नागरिक संस्थाहरूको अगुवाइमा भएको हो । करिब पाँच दशक लामो यो अवधिमा गर्भपतनलाई सर्त सहित वैधानिकता दिनेदेखि संविधानमा नै प्रजनन हकको सुनिश्चितता र प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार सम्बन्धी छुट्टै कानूनको बन्दोबस्त गर्ने काम भए, जुन निकै प्रशंसनीय छ । यति हुँदाहुँदै पनि नेपालको गर्भपतन बहसमा खड्किने भनेको अधिकारवादी धार हो । महिलाको यौनिकता र लैंगिक सामाजिक भूमिका माथिको नियन्त्रणले धार्मिक वा नैतिकभन्दा पनि चारित्रिक स्वरूप ज्यादा अँगालेको गर्भपतनको मुद्दालाई नेपाली समाजले भ्रूण वा आमाको अधिकारको विषय नभई विकृति बढाउने हतियारका रूपमा बुझ्यो । फलस्वरूप, गर्भपतनलाई सर्त सहित मान्यता प्रदान गरेको एघारौँ संशोधन पास हुँदै गर्दा यसलाई नेपाली समाजले महिलाहरूलाई बाध्यता वा सहानुभूति स्वरूप “दिएको” कृपा, छुट र सुविधाको सम्मिश्रणको रूपमा बुझेको थियो ।

^{४०} लामो समयदेखि गर्भपतन सेवा दिइरहेकी परिवार स्वास्थ्य महाशाखाकी पूर्व वरिष्ठ परामर्शदाता एवं स्त्री तथा प्रसूतिरोग विशेषज्ञ डा. शिलु अर्यालसँग असोज १२, २०७६ मा गरिएको कुराकानी ।

^{४१} डा. उप्रेतीसँग असोज १०, २०७६ मा गरिएको कुराकानी ।

गर्भपतनको पक्षमा वकालत गर्ने नागरिक संस्थाका लागि त्यति बेलाको प्राथमिकता पैरवीको तरिकाभन्दा पनि परिणाम थियो । त्यसैले विधेयकलाई खुला बहसमा लगेर जोखिम लिन तिनले नचाहेको देखिन्छ । तर त्यस पछिका नीतिगत सुधारका विभिन्न चरणहरूमा समेत नेपालमा गर्भपतनको मुद्दा सुरक्षित गर्भपतन सेवामा पहुँचको साँघुरो घेराबाट बाहिर निस्केर खुला बहसमा आउन सकेन । परिणाम स्वरूप महिला आन्दोलनको एक महत्त्वपूर्ण उपलब्धि रहेर पनि यसले समग्र महिला आन्दोलनलाई बलियो बनाउन त्यति योगदान दिन सकेन । हुनत सामाजिक सुधारका आन्दोलनहरू अन्ततोगत्वा कुनै निश्चित प्रतिफलका लागि नै गरिन्छन् । यद्यपि आन्दोलन आफैमा जागरण पनि हुन् । र, प्रतिफललाई संस्थागत गर्नको लागि जागरण नभई हुँदैन । गर्भपतनको आन्दोलनले समग्र नेपाली महिलाको जीवनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने प्रतिफल हासिल गरिकन पनि यसमा खट्कने कुरा भनेको जागरणको हो । यसले सामाजिक सुधारका आन्दोलनलाई भौतिक उपलब्धिका आँखाले मात्र नभई तिनमा अपनाइने प्रक्रिया र त्यसको बृहत् प्रभाव र परिणामलाई पनि उपलब्धि जत्तिकै महत्त्वका साथ दूरदर्शी ढंगले हेर्नुपर्ने आवश्यकता आँल्याउँछ ।

गर्भपतन कानूनमा सुधार महिला अधिकारको क्षेत्रमा पञ्चायती शासन पछिका ३० वर्षमा नेपालले हासिल गरेका महत्त्वपूर्ण उपलब्धि मध्येको एक हो । सँगै, यो पञ्चायत पछिका वर्षहरूमा नागरिक समाज स्तरबाट भएका महत्त्वपूर्ण कामहरूमध्ये पनि एक हो । आफ्ना नागरिकले प्राप्त गरेका अधिकारको उचित उपभोगका लागि राज्यले सकारात्मक कदम चाल्नुपर्नेमा राज्य संयन्त्रको आफ्नै सक्रियता नदेखिनु विशेषतः तेस्रो विश्वका मुलुकहरूको आम प्रवृत्ति हो । लोकतान्त्रिक र कल्याणकारी राज्यको चरित्र अंगिकार गर्न खोज्ने तर त्यस मार्गमा अघि बढ्न तदारुकता नदेखाउने मुलुकहरूमा बाहिर नआएका वा नल्याइएका महत्त्वपूर्ण विषयहरूमा सुधारको अपिल र राज्यको ध्यानाकर्षणका साथै खबरदारी गर्ने दायित्व नागरिक समाजको हो । त्यसैले नागरिक संस्थाहरूले आफूलाई सामाजिक सुधारको रूपमा उभ्याउने हो भने विशेषतः सामाजिक सुधारका आन्दोलनहरूमा भौतिक सुधार (उपलब्धि) का पछि दौडदा कतै समाज पछाडि छुटेको त छैन भन्ने कुरामा चनाखो हुनैपर्छ ।

धन्यवाद

यो लेख लेख्न हौस्याउने, अवसर दिने र पटक-पटक खेसाहरू पढेर महत्त्वपूर्ण टिप्पणी र सुझाव दिने तथा सहयोगी सामग्री सुझाउने प्रत्युष वन्त, हर्षमान महर्जन, देवराज हुमागाईं, कैलाश राई तथा अन्य अज्ञात टिप्पणीकारहरूलाई हार्दिक धन्यवाद । लेखका लागि औपचारिक तथा अनौपचारिक कुराकानी तथा सहयोगी सामग्रीका लागि पूर्व सांसद

सुनिलकुमार भण्डारी, डा. अरुणा उप्रेती, माधवी बज्राचार्य, पूर्णा श्रेष्ठ, प्रभाकर श्रेष्ठ, सविन श्रेष्ठ, डा. शिलु अर्यालप्रति आभार। यसमा भएका कमीकमजोरी तथा त्रुटि मेरा आफ्नै हुन्।

सन्दर्भ सामग्री

- अनमोल, अमृता। २०७४। छोराको आसमा पटक-पटक गर्भपतन। *कान्तिपुर*, भदौ १२, पृ. १८।
- आचार्य, डिल्लीराज। २०५०। गर्भपतनसम्बन्धी नेपाल कानूनमा पुनरावलोकनको आवश्यकता। *न्यायदूत* २४(५) : २४-२८।
- उप्रेती, भरतराज। २०३५। गर्भपतन र कानून : एक विवाद। *न्यायदूत* ९(२६) : १३-१९।
- गौतम, शोभा। सन् १९९७। महिला स्वास्थ्य : कारण र निराकरण। *स्टडिज इन नेपाली हिस्ट्री एण्ड सोसाइटी* २(२) : ३५३-३६२।
- गौतम, संजित र चन्द्रकान्त ज्ञवाली। २०५४। भ्रूण परीक्षण, गर्भपतन : कानूनी वैधानिकता आजको आवश्यकता। *न्यायदूत* २८(३) : ६४-६७।
- चन्द, प्रतिभा। २०७६। असुरक्षित गर्भपतन गराउनेको संख्या बढ्दै। *देशसञ्चार*, वैशाख ४। <https://deshsanchar.com/2019/04/17/183426/> मा उपलब्ध; पुस २१, २०७६ मा हेरिएको।
- तामाङ, सेरा। २०७४। हिन्दू राज्य, महिला अभियान र यौन हिंसा तथा दण्डहीनताको सांस्कृतिक संहिता। *समाज अध्ययन* १२ : ३१-६४।
- निरौला, नृपध्वज। २०६०। गर्भपतनको अधिकार : तुलनात्मक अध्ययन। *न्यायदूत* ३४(३) : ३४-४४।
- नेकाप (नेपाल कानून पत्रिका)। २०६७। लक्ष्मी समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार समेत। अंक ९, पृ. १५५१, नि.नं. ८४६४।
- प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार कार्य समूह। २०७४। *सहयात्रा*। काठमाडौं : महिला, कानून र विकास मञ्च।
- मरहट्टा, पुरुषोत्तम। २०४८। गर्भपतन : कानूनी जटिलता। *न्यायदूत* २३(२) : ३३-३८।
- मुडभरी, पविता। २०७४। गर्भपतनमा लैंगिक विभेद। *कान्तिपुर*, वैशाख ८, पृ. ७।
- श्रेष्ठ, प्रदीप बिक्रम। २०४७। गर्भपतन : एक संवेदनशील प्रश्न। *न्यायदूत* २१(६) : ३५-३९।
- सेन्टर फर रिप्रडक्टिभ राइट्स (सीआरआर) र महिला, विकास र कानून मञ्च (एफडब्लूएलडी)। २०७६। *महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार सम्बन्धी जानकारी पत्र*। <http://fwld.org/wp-content/uploads/2019/08/Revised-RH-Leaflet.pdf> मा उपलब्ध; पुस २१, २०७६ मा हेरिएको।

- CREHPA (Center for Research on Environment Health and Population Activities). 2000. *Women in Prison in Nepal for Abortion: A Study on Implications of Restrictive Abortion Law on Women's Social Status and Health*. Kathmandu: CREHPA.
- CRLP (Center for Reproductive Laws and Policy) and FWLD (Forum for Women, Law and Development). 2002. *Abortion in Nepal: Women Imprisoned*. New York and Kathmandu: CRLP and FWLD.
- Fraser, Emma. 2002. *Abortion Rights in Nepal: Assessing the Role of Media in the Promotion of Women's Reproductive Rights*. Kathmandu: Institute of Human Rights Communication Nepal (IHRICON).
- FWLD. 2002. *National Event for Gender Equality: Activities Report 2001-2002*. Kathmandu: FWLD.
- FWLD. 2003. *Struggle to Legalize Abortion in Nepal and Challenges Ahead*. Kathmandu: FWLD.
- Government of Nepal. 2076 v.s. *Annual Report for Fiscal Year 2074/75*. Kathmandu: Government of Nepal, Ministry of Health and Population, Department of Health Services. Available at <https://dohs.gov.np/wp-content/uploads/2019/07/DoHS-Annual-Report-FY-2074-75-date-22-Ashad-2076-for-web-1.pdf>; accessed January 4, 2020.
- Government of Nepal, World Health Organization (WHO) and CREPHA. 2006. *Unsafe Abortion: Nepal Country Profile*. Kathmandu: CREPHA.
- Greenhouse, Linda and Reva B. Siegel. 2011. Before (and After) *Roe v. Wade*: New Questions about Backlash. *The Yale Law Journal* 120: 2028–2087.
- Kansakar, Vidya Bir Singh. 1977. *Population Censuses of Nepal and the Problems of Data Analysis*. Kathmandu: Centre for Economic Development and Administration (CEDA), Tribhuvan University.
- Kwok, Lorraine, Onda Tsuyoshi, Remez Lisa, Sedgh Gilda and Singh Susheela. 2018. *Abortion Worldwide 2017: Uneven Progress and Unequal Access*. New York: Guttmacher Institute.

- Lewis, Jone Johnson. 2019. The Roe v. Wade Supreme Court Decision. May 16. Available at www.thoughtco.com/roe-v-wade-overview-3528244; accessed October 14, 2019.
- London, Leslie. 2008. What is Human-rights Based Approach to Health and Does It Matter? *Health and Human Rights Journal* 10(1): 65–80.
- Lopez, Raquel. 2012. Perspectives on Abortion: Pro-Choice, Pro-Life, and What Lies in Between. *European Journal of Social Sciences* 27(4): 511–517.
- Qian, Joe. 2010. Celebrating Bangladesh and Nepal's Progress in Achieving the Millennium Development Goals. October 21. Available at <https://blogs.worldbank.org/endpovertyinsouthasia/celebrating-bangladesh-and-nepal%E2%80%99s-progress-achieving-millennium-development-goals>; accessed October 24, 2019.
- Shrestha, Purna. 2006. Ensuring Reasonable Access to Abortion Services in Nepal. LLM. thesis, University of Toronto.
- Tamang, Anand. 1996. Induced Abortions and Subsequent Reproductive Behaviour Among Women in Urban Areas of Nepal. *Social Change* 26(3 & 4): 271–285.
- Thapa, Shyam. 2004. Abortion Law in Nepal: The Road to Reform. *Reproductive Health Matters* 12(24 Supplement): 85–94.
- Thompson, MacIvor Lauren. 2019. Women Have Always Had Abortions. *The New York Times*, December 13. Available at www.nytimes.com/interactive/2019/12/13/opinion/sunday/abortion-history-women.html; accessed December 13, 2019.
- UN Women Virtual Knowledge Centre to End Violence against Women and Girls. 2013. Rights-based Approach. Available at <https://endvawnow.org/en/articles/1498-rights-based-approach.html>; accessed January 4, 2020.
- United Nations. 2006. *Frequently Asked Questions on a Human Rights-Based Approach to Development Cooperation*. New York and Geneva: Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR).

- UNDG (United Nations Development Group) Human Rights Working Group. 2003. *The Human Rights Based Approach to Development Cooperation Towards a Common Understanding Among UN Agencies*. UNDG. Available at <https://unsdg.un.org/resources/human-rights-based-approach-development-cooperation-towards-common-understanding-among-un>; accessed January 4, 2020.
- UNFPA (United Nations Population Fund). 2001. *State of World Population*. Kathmandu: UNFPA.
- Upreti, Aruna. 2002. Abortive Attempt. *Nepali Times*, October 25–31. Available at <http://archive.nepalitimes.com/news.php?id=5337#.XhM-PEf7TIU>; accessed January 6, 2020.
- Upreti, Melissa. 1998. A Case for Legal Definition of the Right to Abortion. *Nyayadoot* 28(7): 53–59.
- Ziegler, Mary. 2009. The Framing of Right to Choose: *Roe v. Wade* and the Changing Debate on Abortion Law. *Law and History Review* 27(2): 282–323.